

Adam Lityński

Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu
e-mail: adamlityn@interia.pl

ORCID: 0000-0003-0899-9130

DOI: 10.15290/mhi.2021.20.02.10

Od Wielkiej Serbii do Królestwa SHS. Historyka ustroju uwag kilka

ABSTRAKT

W XIX wieku problem Bałkanów był głównym zagadnieniem politycznym Europy. Bałkany od setek lat znajdowały się pod panowaniem Imperium Osmańskiego. Coraz silniej w sprawy bałkańskie angażowały się inne wielkie imperia: Imperium Rosyjskie oraz Imperium Habsburskie, czyli Austria (po 1867 r. Austro-Węgry). Podzieliły one Bałkany na swoje strefy wpływów. Narody Bałkanów były kulturowo zróżnicowane. Proces kształtowania świadomości narodów był skomplikowany, narastały nacjonalizmy i konflikty. Ogromne znaczenie miały religie – katolicyzm, prawosławie, islam. Oprócz małej Czarnogóry tylko Serbowie od początku XIX w. bohatersko walczyli o niepodległość, ponosząc wielkie ofiary. Stopniowo ją zdobywali: najpierw autonomię w ramach Imperium Osmańskiego, później stali się niezależnym księstwem, wreszcie niezależnym królestwem. Od połowy XIX w. do końca I wojny światowej uchwalili łącznie pięć konstytucji: 1835, 1869, 1888/9, 1901, 1903. Opierały się one częściowo na francuskich (1814, 1830) i belgijskiej (1831) ustawie zasadniczej. Wszystkie konstytucje były stosunkowo nowoczesne i liberalne, na wysokim europejskim poziomie. Autor w artykule dokonuje analizy i przedstawia najważniejsze treści tych konstytucji. Z biegiem lat rozwijało się przekonanie, iż to Serbia pod swoim przywództwem ma zjednoczyć i wyzwolić narody bałkańskie. Autor pokazuje, jak koniec I Wielkiej Wojny przyniósł zderzenie idei Wielkiej Serbii z ambicjami narodów bałkańskich żyjących pod panowaniem Austro-Węgier. Powstało Królestwo Serbów-Chorwatów-Słoweńców (Królestwo SHS), od początku pełne kłopotów wewnętrznych.

ABSTRACT**From Greater Serbia to the Kingdom of SHS. A Few Remarks
of a State System Historian**

In the 19th century, the Balkan problem was a major political issue in Europe. The Balkans were under the rule of the Ottoman Empire for hundreds of years. Other great empires became increasingly involved in Balkan affairs: the Russian Empire and the Habsburg Empire of Austria (after 1867 Austria-Hungary). They divided the Balkans into their spheres of influence. The nations of the Balkans were culturally diverse. The process of forming the consciousness of nations was complicated; nationalisms and conflicts were growing. Religions were of great importance – Catholicism, Orthodoxy, Islam. Apart from tiny Montenegro, only the Serbs have fought heroically for independence since the early 19th century, making great sacrifices. Gradually they gained it: first, autonomy within the Ottoman Empire, then they became an independent principality, and finally an independent kingdom. From the mid-19th century until the end of World War I, they passed a total of five constitutions: 1835, 1869, 1888/9, 1901, 1903. They were based partly on the French (1814, 1830) and Belgian (1831) Basic Laws. All constitutions were relatively modern and liberal, at a high European level. In the article the author analyses and presents the most important contents of these constitutions. Over the years, a conviction was developed that it was Serbia that would unite and liberate the Balkan nations under its leadership. The author shows how the end of the First Great War brought a clash between the idea of a Greater Serbia and the ambitions of the Balkan nations living under Austro-Hungarian rule. The Kingdom of Serbs-Croats-Slovenes (Kingdom SHS) was established-full of internal troubles from the beginning.

Słowa kluczowe: Bałkany, nacjonalizm, walka o niepodległość, Serbia, konstytucje

Key words: Balkans, nationalism, struggle for independence, Serbia, constitutions

1. Uwagi wprowadzające

Wypadnie powtórzyć za Marią Todorovą, wybitną historyczką i filozofką, bałkanistką światowej sławy, profesorem uniwersytetu w Illinois, że Bałkany stanowią oddzielny region kulturowy i w sensie historyczno-politycznym oznacza to głównie rozdrobnienie narodowościowe i mapę państwową o wyglądzie szachownicy. Słowo „bałkanizacja” weszło do słownika polityki głównie po dwóch wojnach bałkańskich (1912–1913) i ma charakter pejoratywny¹. „Przy-

¹ M. Todorova, *Bałkany wyobrażone*, tłum. P. Szymon i M. Budzińska, Wołowiec 2008, s. 79, *passim*.

bycie Turków osmańskich było klęską o nieporównywalnych z niczym następstwach, ponieważ przerwało naturalny rozwój społeczeństw południowo-wschodniej Europy (...), definitywnie odizolowało półwysep od biegu wydarzeń w Europie i sprawiło, że nie został objęty wpływem wielkich idei i przeobrażeń związanych z renesansem i reformacją. Wywołało ono poza tym głęboki regres kulturowy, a nawet swoistą barbaryzację (...)"². Nie zapominając o dramatycznych początkach, zaczynam wszak od czasu regresu Imperiów Osmańskiego, Habsburskiego i Rosyjskiego, głównych graczy politycznych w regionie; także od czasów nasilenia się ruchów narodowych/nacjonalistycznych. Zdając sobie sprawę z gigantycznej literatury naukowej w wielu językach świata, ograniczam się do próby odpowiedzi na pytanie, które zadał niegdyś Jerzy Zdanowski³: czy teren, na który wkraczamy powtarza europejską drogę rozwoju ustroju państwowego, czy też jest czymś odmiennym?

2. Narody i idee

Początki ruchu iliryjskiego-chorwackiego ruchu odrodzeniowego sięgają lat dwudziestych XIX w. i wiążą się z aktywnością młodzieży studenckiej – chorwackiej, słoweńskiej i serbskiej – na uniwersytecie w Grazu, zwłaszcza gdy przybył tam (1827) Ljudevit Gaj⁴. Nazwa ruchu nawiązywała do napoleońskiej Ilirii, ale ruch nabrał nowych kształtów, gdy poczęła dojrzewać koncepcja wzajemności słowiańskiej, zaś dynamika ruchu przybrała na sile, kiedy rozeszły się drogi szlachty chorwackiej od czasów oświecenia związanej ze szlachcią węgierską. Rodzącemu się nacjonalizmowi węgierskiemu przeciwstawiono ruch iliryjski. Kształt programu politycznego rozproszonym koncepcjom nadał

² Ibidem, s. 390.

³ J. Zdanowski, *Historia Bliskiego Wschodu w XX wieku*, Wrocław 2010, s. 7.

⁴ Ljudevit Gaj (1809–1872), pochodził ze zdeklasowanej rodziny szlacheckiej francusko-niemieckiej; ojciec był aptekarzem w miasteczku Krapina w północnej Chorwacji; w domu mówiło się po niemiecku; studiował w Wiedniu i Grazu filozofię, w Peszcie prawo, studiów nie ukończył, po kilku latach przerwy uzyskał w 1834 r. w Lipsku doktorat filozofii; Gaj i skupione wokół niego grono młodych ludzi wydawało (od 1835) czasopisma polityczne i literackie, m.in. popularyzując język chorwacki i tworząc jego ogólnonarodową formę literacką (aż po XIX w. językiem nauki i administracji była łacina, zaś sfer wyższych niemiecki, a w czasach XIX-wiecznej madziaryzacji węgierski: w 1843 r. parlament Węgier wprowadził węgierski jako język urzędowy administracji publicznej); w 1835 r. Gaj uzyskał od cesarza prawo wydawania gazet chorwackich, co miało być przeciwwagą dla madziaryzacji; w 1841 r. został przywódcą nowo utworzonej Iliryjskiej Partii Narodowej; Gaj deklarował lojalność wobec monarchii habsburskiej, ale z biegiem czasu poszukiwał poparcia dla swego ruchu w Serbii i Rosji, a w konsekwencji popadł w niełaskę Habsburgów. E. M. Despalatović, *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement*, New York 1975; M. Šicel, hasło *Gaj Ljudevit*, (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 1, Zagreb 1993; S.K. Pavlowitch, *Historia Bałkanów (1804–1945)*, tłum. J. Polak, Warszawa 2009, s. 86, 89; L. Benson, *Jugosławia. Historia w zarysie*, tłum. B. Gutowska-Nowak, Kraków 2011, s. 6 i n.; J. Rapacka, *Leksykon tradycji chorwackich*, Warszawa 1997, s. 51-57; F. Šišić, *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskoga naroda 600–1918*, Split 2004, s. 408.

hrabia Janko Drašković⁵, mecenas narodowej kultury; jeden z późniejszych liderów silnej politycznie Partii Prawa (*prawasze*) – Ante Starčević⁶ też wyszedł od ruchu iliryskiego. Maksymalistyczne zamierzenia iliryzmu sięgały zjednoczenia pod chorwacką hegemonią ziem i ludów całej południowej Słowiańszczyzny i stworzenia Wielkiej Ilirii albo Wielkiej Chorwacji⁷. Koncepcje stworzenia Ilirii jednoczącej Słowian na obszarze od Alp Julijskich aż po Morze Czarne nie mogły wyjść poza marzenia niektórych polityków, a szczególnie stanowczo nawet sama nazwa odrzucana była przez Serbów, wszak była sprzeczna z ich długą tradycją historyczną.

Serbska klęska w bitwie z Turkami na Kosowym Polu (28 czerwca 1389 r.) i utrata suwerenności, a później (1459) całkowicie niepodległości zrodziły nie tylko narodową traumę, do dzisiaj wyrażającą się w micie o Kosowym Polu⁸, lecz także uzasadniającą potrzebę patriotycznej walki o niepodległość zawsze i wszędzie. „Fenomen, charakterystyczny dla Bałkanów w ogóle, miał się po raz pierwszy ujawnić z taką siłą, co ważniejsze – skuteczną, w powstaniach serbskich” – piszą znawcy przedmiotu – dodając, że pod wpływem wydarzeń⁹

5 Janko Drašković (1779–1856), polityk chorwacki, poliglota, samouk w zakresie prawa; wojskowy, pułkownik, w wojsku austriackim uczestniczył w wojnach z Francją, zetknął się z nurtem iliryskim; w ścisłym kontakcie z Gajem (od 1836); poglądy miał w zasadzie konserwatywne; przygotowany przez niego program ruchu iliryskiego zakładał stworzenie terytorialnie wielkiego Królestwa Chorwacji w miejsce Wielkiej Ilirii; w 1792 r. po raz pierwszy brał udział w pracach chorwackiego parlamentu, a od 1825 r. uczestniczył w pracach wspólnego parlamentu węgiersko-chorwackiego; mimo złego stanu zdrowia aktywny jeszcze w 1848. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=16192> (01.08.2021); WEP VII 338; J. Burić, *Graf Janko Drašković*, <https://hrcak.srce.hr> (01.08.2021); J. Rapacka, *Leksykon tradycji chorwackich*, Warszawa 1997, s. 205–206.

6 Ante Starčević (1823–1896), polityk chorwacki, początkowo związany z iliryzmem, później stał się zwolennikiem niepodległości Chorwacji; możliwość realizacji tego celu przewidywał jako konsekwencję klęski Austrii w wojnie z jednym z mocarstw; zyskał wielu zwolenników skupionych wokół Partii Prawa będącej w latach 80. najsilniejszym stronnictwem w Chorwacji; pod koniec życia zrezygnował z dążenia do pełnej niepodległości Chorwacji na rzecz powiększenia jej autonomii pod panowaniem Habsburgów; w tradycji chorwackiej jest uważany za niezłomnego obrońcę suwerenności narodowej. J. Horvat, *Ante Starčević. Kulturno-povijesna slika*, Zagreb 1990; WEP XXV 571; <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Starcevic-Ante;3979058.html> (01.08.2021).

7 J. Skowronek, *Kraje bałkańskie w latach 1815–1849. Między status quo a radykalnymi przeobrażeniami*, (w:) *Europa i świat w epoce restauracji, romantyzmu i rewolucji 1815–1849*, red. W. Zajewski, Warszawa 1991, t. 2, s. 31; S.K. Pavlowitch, op. cit., s. 90–91, passim; W. Paruch, *Między polityzacją etnosu a etnicyzacją demosu: refleksje o polityce narodowej na Bałkanach*, „Annales UMCS” 2016, sectio M, t. 1, s. 73.

8 I. Čolović, *Śmierć na Kosowym Polu. Historia mitu kosowskiego*, tłum. Z. Dimitrijević, A. Łasek, M. Petryńska, M. Wierzbicka, Sejny 2019, passim; zob. też J. Skowronek, op. cit., s. 4.

9 Pomijając nader zagmatwaną i zmienną sytuację polityczną w Imperium Osmańskim i przede wszystkim na Bałkanach, gdzie władza sułtana w wielu rejonach była iluzoryczna wobec władzy poszczególnych paszów, oraz gdzie wcześniej zaczęły się rysować i krzyżować wpływy Austrii oraz Rosji, w tym miejscu ograniczę się jedynie do przypomnienia spraw elementarnych. Pierwsze powstanie serbskie wybuchło w 1804 r. pod przywództwem Jerzego Petrovicia, zwanego Jerzym Czarnym (Kara Dorđe – Karadorđe – Karadzordziević), niepiśmiennego chłopca, ochotnika-weterana wojny austriacko-tureckiej. Powstanie dopóki trwało (9 lat, do 1813 r.), dzięki poparciu Rosji,

idea serbska stała się ideą wyzwolenia wszystkich ludów bałkańskich¹⁰. Traktat adrianopolski (1829) był najważniejszym aktem prawa międzynarodowego dotyczącym Serbii w XIX stuleciu, a więc w dobie gdy to „koncert mocarstw” decydował o losach mniejszych i słabszych narodów, krajów i państw, co dotyczy przede wszystkim Bałkanów leżących na skrzyżowaniu interesów Imperiów Osmańskiego, Rosyjskiego, Austriackiego (Austro-Węgierskiego). Bałkany to „piekło wybrukowane złymi intencjami wielkich mocarstw”¹¹.

Traktat adrianopolski na pół wieku, do następnego¹² „koncertu mocarstw” z udziałem już II Rzeszy, do pokoju berlińskiego (1878) określił zarówno kształt terytorialny, jak i ustrojowy Serbii. Obok walecznej, ale mikroskopijnej Czarnogóry, obok Królestwa Greckiego – Księstwo Serbskie było jedynym krajem bałkańskim, który uzyskał niepodległość w pierwszej połowie wieku narodzin nacjonalizmów, wieku Wiosny Ludów. Pozostałe ludy Słowian Południowych pozostawały w niewoli, ale z opóźnieniem będą się starały w przyszłości naśladować Serbów. Zwierzchnictwo osmańskie nad krajami Półwyspu Bałkańskiego

doprowadziło do faktycznej autonomii na części terytorium zamieszkałego przez Serbów. Trzeba mieć w pamięci, że Imperium Osmańskie przeżywało ówczesnie wielki kryzys wewnętrzny, że były to czasy wojen napoleońskich i armia Napoleona stanęła na Bałkanach, aczkolwiek front ten był marginesowy; mimo zabiegów powstańców Napoleon pomocy nie udzielił. Również Austria odmówiła wsparcia Serbów, zaś pokój w Tylży (VII 1807) nie dotyczył sprawy serbskiej. Rok 1815 r. był nader ważny także na Bałkanach: zlikwidowana została napoleońska Iliria, zaś skrajne okrucieństwa tureckie wywołały wybuchy buntów i w końcu powstania pod dowództwem jednego z politycznych przeciwników Karadzordziewicia, którym był Miloš Obrenović (Miłosz Obrenowicz), zdecydowanie i konsekwentnie stawiający na Rosję. Ta po zwycięstwie nad Napoleonem interweniowała w Stambule i zagroziła wojną. Wkrótce wywołany został kolejny konflikt bałkański za sprawą grecką, co wykorzystał Miłosz Obrenović, który zwołał skupsztinę (serbski parlament) i przeprowadził swój wybór (XI 1817) na dziedzicznego księcia Serbii. Kiedy zaś armia rosyjska stanęła u bram Stambułu, co zakończyło się traktatem w Adrianopolu (1829), ibidem potwierdzono autonomiczne Księstwo Serbskie pod formalnym zwierzchnictwem sułtana i pod protektoratem Rosji, zaś Miłoszowi przyznano dziedziczną godność księcia Serbii. W. Felczak, T. Wasilewski, *Historia Jugosławii*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1985, s. 261 i n., passim; S.K. Pavlowitch, *Historia Bałkanów...*, s. 39 i n., passim; I. Czamańska, W. Szczepański, *Serbia*, (w:) *Vademecum bałkanisty. Lata 500–2007*, red. I. Czamańska, Z. Pentek, Poznań 2009, s. 209; M. Podolak, *System polityczny Serbii*, (w:) *Systemy polityczne państw bałkańskich*, red. T. Bichta, M. Podolak, Lublin 2012, s. 353; zob. też J. Rubacha, *Bułgarski sen o Bizancjum. Polityka zagraniczna Bułgarii w latach 1878–1913*, Warszawa 2004, s. 7 i passim; B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 1: *Wiek XVIII i XIX*, tłum. J. Polak i K. Salawa, Kraków 2005, s. 197, 234 i n.

¹⁰ W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 258, 272.

¹¹ J. Gunther, *Inside Europe*, New York 1940, s. 437, cyt. za M. Todorova, *Balkany wyobrażone...*, s. 301.

¹² Kongres berliński (1878) poprzedzony był preliminariami pokojowymi ustalonymi 10 III 1878 r. w klasztorze San Stefano położonym 10 km od Stambułu. Ogromny sukces Rosji zaniepokoił mocarstwa europejskie, które wywarły tak silny nacisk, że Rosja zgodziła się na zwołanie kongresu do Berlina, który znacznie zrewidował postanowienia z San Stefano, zwłaszcza na niekorzyść Rosji, Serbii, Bułgarii. Zob. J. Reychman, *Historia Turcji*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 247 i n.; W. Morawski, S. Szawłowska, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006, s. 165, passim.

zostało albo zlikwidowane, albo stało się nominalne, zaś w to miejsce wszedł protektorat któregoś z wielkich mocarstw, jednego lub więcej. Traktat adrianopolski z jego dalszymi skutkami ustrojowymi zakończył erę powstań serbskich, a rozpoczął trudne dziesięciolecie walki o pełną niezależność i kształt ustrojowy państwa. Napoleon utworzeniem Ilirii, a Serbowie wywalczeniem niepodległego Księstwa Serbskiego wielce się przyczynili do rozwoju idei jugosłowiańskiej¹³.

3. Pierwsze konstytucje Serbii

Absolutne rządy księcia Miłosza Obrenowicia, okrutnego¹⁴ półanalfabety, ale zręcznego polityka lawirującego między Rosją a Turcją, wywołały opozycję i bunt. Opozycję zaczęła wspierać Rosja. Wówczas mocno zaniepokojony książę zwołał skupsztynę, która bez debaty w 1835 r. uchwaliła konstytucję. Liberalna konstytucja formalnie deklarowała trójpodział władzy (art. 5) i coroczne zwoływanie skupsztyny dla kontroli rządu; ustanawiała Radę Stanu o mieszanych kompetencjach wykonawczych i ustawodawczych¹⁵. Władza książęca była dziedziczna na zasadzie primogenitury w linii męskiej. Książę był nieodpowiedzialny za swoje czynności urzędowe. Sprawował władzę ustawodawczą i wykonawczą, a akty jego wymagały kontrasygnaty przewodniczącego Rady Stanu; książę miał prawo sankcji ustaw; sprawował prawo łaski. Konstytucja jak na owe czasy była nader liberalna, m.in. wprowadzając równość wobec prawa wszystkich Serbów (sic); swobodę wyznania, wolność osobistą, nietykalność osobistą, *nullum crimen sine lege*, *lex retro non agit*, *ne bis in idem*, nienaruszalność własności prywatnej, i inne¹⁶. Fragmentami wzorowana na francuskich z lat 1814 i 1830 oraz, zwłaszcza, niewiele wcześniejszej belgijskiej z 1831 r.¹⁷ była zbyt

¹³ W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 279-280; S.K. Pawłowitch, op. cit., s. 60 i n.

¹⁴ Kiedy w listopadzie 1817 r. skupsztina ogłosiła go dziedzicznym księciem Serbii, Miłosz wysłał do Stambułu wypchaną głowę Jerzego Karadziordzewicia jako upominek, który miał mu zjednać przychyłność sułtana. J. Skowronek, op. cit., s. 2.

¹⁵ Art. 5, 10-14, 16, 18, 45 i nast. konstytucji, ibidem.

¹⁶ Zob. zwłaszcza rozdział 11, art. 108 i nast. konstytucji, ibidem.

¹⁷ Konstytucja Belgii została uchwalona 7 lutego 1831 r. i ze zmianami obowiązuje do chwili obecnej, czyli 190 lat; stanowiła też wzorec dla kilku innych konstytucji. Przyjęto w niej zasadę zwierzchnictwa narodu, monarchiczną formę ustroju, podział władzy. „Władza ustawodawcza jest wykonywana łącznie przez króla, Izbę Reprezentantów i Senat” (art. 26). Inicjatywa ustawodawcza należała do wszystkich trzech członów władzy ustawodawczej. Ustawy wymagały sankcji królewskiej. Do króla należała władza wykonawcza; król powoływał i odwoływał „swych ministrów” (art. 65), konstytucja nie wymagała, by ministrowie posiadali zaufanie parlamentu, ale praktyka ukształtowała potrzebę posiadania zaufania dla ministrów ze strony parlamentu. Za wzorem francuskim „w jego orleańskiej odmianie” przyjęto więc konieczność podwójnego zaufania dla ministra: parlamentu i monarchy. „Do ważności aktów króla wymagana jest kontrasygnata ministra, który tym samym przyjmuje na siebie odpowiedzialność” (art. 64). Jak łatwo zauważyć, rola monarchy w konstytucji określona została szeroko, ale praktyka ustrojowa w ciągu dziesięcioleci ją ograniczyła na rzecz rządu.

liberalna („francuski chwast w tureckim lesie”¹⁸) zarówno dla Obrenowicia, jak i sułtana, cara Rosji i Metternicha, toteż Obrenowić konstytucję niezwłocznie (po 55 dniach) uchylił. Sułtan oktrojował (1838) statut organiczny, czyli quasi-konstytucję („turecką konstytucję”¹⁹) ograniczającą władzę księcia, co skutkowało jego abdykacją na rzecz 16-letniego syna Michała oraz emigracją Miłosza. „Konstytucja i wyjazd Miłosza dały początek nowoczesnemu państwu”²⁰ – tak to ocenił Stevan Pavlowitch, profesor Uniwersytetu w Southhampton, brytyjski dyplomata serbskiego pochodzenia. Z poparciem sułtana doszło do buntu tzw. konstytucjonalistów (*ustavobranitelji*); księżę Michał abdykował i emigrował (1842), zaś zwołana skupsztyna – przy intrygach i sprzecznych naciskach Sztambułu i Petersburga – z problemami stąd wynikającymi obaliła dynastię Obrenowićów i księciem obrała Aleksandra Karadziordziewicia (VI 1843).

Jednym z głównych organizatorów przewrotu był Ilija Garašanin²¹, czołowy mąż stanu Serbii XIX w., twórca przemyślanego serbskiego programu politycznego *Načertanije* (*Szkie*). Okresowo w jego rękę skupiała się cała władza państwowa, ponieważ księżę Aleksander nie był dość przygotowany do kierowania państwem w tak trudnych czasach, a i inni nie mieli dość szerokich horyzontów. Garašanina *Načertanije* (*Szkie*) stał się synonimem doktryny panserbizmu, została w nim zawarte główne założenia wielkoserbskiej idei narodowej; próbował łączyć misję Serbii zjednoczenia Słowian Południowych z planami ekspansji i znacznego powiększenia państwa serbskiego²². Garašanin był bardzo ostrożny w polityce międzynarodowej. Konstytucjonałiści po przejściu władzy dokonali daleko idącej modernizacji wewnętrznej państwa na wzór zachodnioeuropejski, co dotyczy zarówno form ustrojowych, administracji, jak i prawa sądowego – karnego i cywilnego (na wzór kodeksu cywilnego austriackiego ABGB);

Tekst wersji z 1831 r. w języku polskim zob.: *Powszechna historia ustroju. Wybór źródeł*, A. Bereza, A. Fermus-Bobowiec, G. Smyk, W. Tekely, W. Witkowski; wstęp W. Witkowski, przedmowa M. Kallas, Warszawa 2015, s. 168 i n.; K. Biskupski, *Ustrój polityczny Belgii*, Toruń 1964, s. 90; W. Skrzydło, *Wstęp do: Konstytucja Belgii. Tekst jednolity z 14 lutego 1994 r.*, wstęp i tłum. W. Skrzydło, Warszawa 1996, s. 5-16.; W. Skrzydło, *Belgia*, (w:) *Encyklopedia politologii*, red. M. Żmigrodzki, t. 2: *Ustroje państwowe*, red. W. Skrzydło i M. Chmaj, Zakamycze 2000, s. 44.

¹⁸ Cyt. Za: J. Wojnicki, *System konstytucyjny Serbii i Czarnogóry...*, s. 7.

¹⁹ S.K. Pavlowitch, op. cit., s. 72-73; B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 1: *Wiek XVIII i XIX*, s. 238.

²⁰ Ibidem. S.K. Pavlowitch, op. cit., s. 73.

²¹ Ilija Garašanin, ur. 28 I 1812 r. w Garaši k. Kragujevaca, zm. 28 VII 1874 r. w Belgradzie; polityk serbski, minister spraw wewnętrznych, premier i minister spraw zagranicznych; swój program polityczny zawarł w traktacie *Načertanije* (1844) napisanym pod wpływem emisariusza Hotelu Lambert F. Zacha; dążył do wyzwolenia Słowian południowych spod panowania Turcji i zjednoczenia ich pod przywództwem monarchii serbskiej; związał Serbię soюзami z Czarnogórą, Grecją i Rumunią; usprawnił administrację państwową. S.K. Pavlowitch, op. cit., s. 74 i n.; W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 307; WEP IX 526.

²² S.K. Pavlowitch, *Historia Bałkanów...*, s. 74-75; zob. też E. Znamierowska-Rakk, *Idea narodowa w konfrontacji z zamysłami wspólnotowymi. Przykład Jugosławii*, „Kwartalnik Historyczny” 2018, t. CXXXV, z. 2, s. 557.

zreorganizowano sądownictwo i szkolnictwo; tworzono stałą i nowoczesną armię²³. Nie uchroniło to jednak tzw. konstytucjonalistów przed porażką polityczną i z woli skupsztiny powrotu do władzy Obrenowiciów (XII 1858).

Warto w tym miejscu przypomnieć, że pierwsza postać XIX-wiecznej sceny politycznej Serbii – wspomniany Ilija Garašanin – naszkicował swój program polityczny pod wpływem polskich doradców i wzorów, a konkretnie Franciszka Zacha²⁴, współpracownika i wysłannika księcia Adama Czartoryskiego. Niezależnie od romantycznej wizji posłannictwa Polaków w stosunku do Słowian południowych Czartoryski spodziewał się, że po przewrocie w Serbii w 1843 r. umiędzynarodowienie sprawy serbskiej może doprowadzić do wojny rosyjsko-austriackiej, z udziałem Turcji, którą widziano w roli sojuszniczki Polski. Stąd brało się szczególne zainteresowanie Hotelu Lambert sprawą serbską. Franciszek Zach podczas pobytu w Belgradzie wszedł w krąg tamtejszych elit politycznych i zaprzyjaźnił się z Iliją Garašaninem, któremu zaprezentował (1844) spisany przez siebie *Plan*, będący rozwinięciem i skorygowaniem Adama Czartoryskiego memorandum *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*. Wynikiem dyskusji serbskich liderów politycznych nad tym *Planem* było stworzenie przez nich dokumentu *Načertanije* (начертаније – szkic), w którym naszkicowano plan polityki serbskiej. Postawiono w nim sprawę zjednoczenia narodów południowosłowiańskich w jednym organizmie państwowym i miała to być misja Serbii. Była w tym myśl uczynienia z tego kraju centrum jednoczenia narodów południowosłowiańskich. Hasło *Serbia Piemontem bałkańskim* z oczywistych względów nie mogło być wówczas sformułowane, ale pojawi się w kilkadziesiąt lat później. „Wielka Serbia” miała być kontynuatorką organizmu państwowego średniowiecza i miała obejmować Czarnogórę, Bośnię-Hercegowinę, Macedonię, Wojwodinę, Kosovo i północną Albanii; nigdzie jednak nie było myśli stworzenia serbskiego państwa scentralizowanego. Nie miejsce tu na bliższe prezentowanie treści, ale *Načertanije* przez wielu jest uważane za „najważniejszy dokument państwowy Serbii w XIX w.”²⁵. Według instrukcji dyplomatycznych francuskiego MSZ (IV 1848) dla ambasadora w Istambule „Serbia jest powołana, aby pewnego dnia stać się jądrem nowego państwa, które będzie

²³ Por. W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 305-306.

²⁴ Franciszek Zach (František Zach), ur. 1807 r. w Ołomuńcu, zm. 1892 r. w Brnie; ukończył wydział prawa na uniwersytecie we Wiedniu, studiował też w akademii wojskowej we Francji; czeski działacz panslawistyczny, powstaniec listopadowy; współpracownik księcia Adama Czartoryskiego, wybitnego polskiego męża stanu, w latach 1804–1806 minister spraw zagranicznych Imperium Rosyjskiego.

²⁵ W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 312; zob. też A. Cetnarowicz, *Udział Polaków w rozwoju ruchów narodowych i idei zjednoczeniowej wśród Słowian południowych*, (w:) *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów: sympozjum w Castel Gandolfo 19-20 sierpnia 1996 r.*, red. M. Bobrownicka, L. Suchanek, F. Ziejka, Kraków 1997, s. 111, passim; J. Skowronek, op. cit., s. 34; nieco inaczej L. Benson, op. cit., s. 4.

się składać z ludności słowiańskiej Turcji, z Sławońców, Chorwatów, Słoweńców z Krainy itd. (poddanych austriackich)²⁶. Takie plany przygotowywał zwłaszcza książę Michał Obrenowić (1860–1868).

W wojnie krymskiej (1853–1856) Serbia udziału nie wzięła, nie chcąc się narażać zachowującej zbrojną neutralność Austrii. Pokój paryski z 1856 r. nie zmienił sytuacji prawnej Serbii nadal zwasalizowanej przez sułtana, ale umiędzynarodowił²⁷ gwarancje autonomii serbskiej, w ten sposób wytrącając Rosję z roli protektora Serbii, co w praktyce oznaczało, że miejsce osłabionej wojną Rosji na Bałkanach zajmie Austria, potrzebna W. Brytanii i Francji do szachowania Rosji w tym rejonie.

Po pokoju paryskim (1856) w Serbii wpływy rosyjskie uległy zmniejszeniu na rzecz austriackich, zaś w kraju konstytucjoniści uznali, że księcia należy obalić i powołać Obrenowicia oraz zinstytucjonalizować organ przedstawicielski, który dotychczas (skupszcina) miało charakter tradycyjno-średniowieczny, zwoływany przez księcia, gdy uznał to za potrzebne. Zgromadzenie narodowe zebrało się w rewolucyjnym nastroju w grudniu 1858 r., uchwaliło abdykację księcia; Aleksander został uwięziony, a zgromadzenie obwołało księciem Miłosza Obrenowicia. Miłosz czekał rok na akceptację sułtana, a tymczasem serbscy liberałowie przeprowadzili ustawę przekształcającą zgromadzenie narodowe w wybieraną przez wszystkich podatników stałą instytucję, aczkolwiek mającą jedynie uprawnienia doradcze. Rada Stanu zachowała swoje funkcje ustawodawcze, co w istocie składało ustawodawstwo w ręce księcia. Rząd stał na czele biurokracji, ale rządził nie on, tylko książę. W ten sposób Michał Obrenowić całkowicie przyjął ster państwa, chociaż na podstawie konstytucji. Sułtan wymagał, aby zmiany w „konstytucji tureckiej” z 1838 r. były dokonywane wyłącznie za jego zgodą, ale książę Michał obchodził ten wymóg sankcjonując tzw. ustawy organiczne, które w sumie zmieniały konstytucję w sposób zasadniczy²⁸.

Pod naciskiem mocarstw wojska tureckie w 1867 r. opuściły Serbię. Książę Michał Obrenowić nie wykorzystał wydarzeń z lat 1866–1867 dla wzniesienia powszechnego powstania (choć je przygotowywał), a w 1868 r. został zamordowany podczas spaceru przez grupę wyizolowanych spiskowców. Wojsko obwołało księciem 14-letniego Milana, a zgromadzeniu narodowemu pozostało jedynie to oficjalnie ogłosić i powołać regencję²⁹.

²⁶ Cyt. za D. Stranjaković, *Misja Franciszka Zacha w Zagrzebiu w 1848 roku*, „Przegląd Historyczny” 1961, t. 52, z. 2, s. 298.

²⁷ Podobnie jak gwarantami niepodległości Belgii i protektorami Grecji były mocarstwa: Wielka Brytania, Francja, Austria, Prusy, Rosja, a po wojnie krymskiej dołączył do nich Piemont. Kongres paryski 1856 r. zasadą tą objął także księstwa bałkańskie. S.K. Pawłowitch, op. cit., s. 92.

²⁸ Ibidem, s. 101-103.

²⁹ Ibidem, s. 106-107.

4. Pierwsza własna konstytucja

W 1869 r., za czasów regencji, skupsztina uchwaliła konstytucję³⁰; tej już nie narzucił sułtan. Ustawa zasadnicza konstruowała dziedziczną monarchię konstytucyjną (art. 1) o silnej władzy książęcej; książę był nieodwoływalny i nieodpowiedzialny (art. 3). Konstytucja władzę książęcą oddawała w ręce dynastii Obrenowiciów na zasadzie primogenitury w linii męskiej; musiał być wyznania prawosławnego (art. 19). Książę był głową państwa i wykonywał władzę państwową zgodnie z konstytucją – głosił art. 3 ustawy zasadniczej, a następne przepisy stanowiły, iż władza ustawodawcza należy razem do skupsztiny oraz księcia (art. 4 oraz 54-55). Monarcha miał wyłączne prawo inicjatywy ustawodawczej (art. 54). Sankcja ustaw oraz ich promulgacja należały do księcia (art. 5); książę miał też prawo łaski (art. 118); był najwyższym dowódcą sił zbrojnych (art. 7); mianował wszystkich urzędników państwowych, których był zwierzchnikiem (art. 6); reprezentował kraj w stosunkach międzynarodowych i zawierał umowy międzynarodowe (art. 8). Akty prawne monarchy wymagały kontrasygnaty (art. 100). Jedna trzecia składu zgromadzenia narodowego-skupsztiny pochodziła z nominacji monarchy (spośród ludzi nauki i kultury – stanowił art. 45), a pozostali wybierani byli na podstawie demokratycznego prawa wyborczego. Czynne prawo wyborcze przysługiwało każdemu pełnoletniemu mężczyźnie opłacającemu jakiegokolwiek podatek; cenzus majątkowy był więc niewysoki; natomiast bierne prawo wyborcze posiadali mężczyźni po ukończeniu 30 lat i opłacający podatek w wysokości określonej w ustawie (art. 46-47). Wojskowym nie przysługiwało prawo wyborcze (art. 48). Poseł był przedstawicielem całego narodu. Zwolywanie co najmniej raz w roku skupsztiny, odrzucanie obrad oraz ich zamykanie było prerogatywą księcia (art. 75-76). Odpowiednikiem izby wyższej parlamentu była pochodząca z nominacji Rada Państwa (art. 90 i nast.). Zwolywane corocznie zgromadzenie narodowe dzieliło władzę ustawodawczą z księciem. Władza wykonawcza należała do monarchy, który dla jej realizacji samodzielnie powoływał i odwoływał ministrów tworzących radę. Kazuistycznie, ale nie dość precyzyjnie konstytucja stanowiła, że ministrowie za swoje czynności odpowiadają zarówno przed księciem, jak i przed skupsztiną (art. 100 i nast.). Konstytucja podkreślała równość „wszystkich Serbów” wobec prawa (art. 23); deklarowała swobodę wyznania, nietykalność osobistą, nietykalność domu, prawo do sądu, zakazywała konfiskaty mienia, dawała prawo skargi (bez sprecyzowania formy) na łamanie prawa przez organy władzy (art. 23 i nast.). Każdy Serb jest żołnierzem (Svaki je Srbini vojnik) – stanowiła

³⁰ Tekst konstytucji: <https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitalna-biblioteka/Ustav%20knjaze-vstva%20Srbije%201869.pdf> (23.06.2021); <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Name-snicki-ustav-iz-1869.pdf> (26.07.2021).

konstytucja (art. 35) konstatując to, co Serbowie przez stulecia walk o wolność mieli w istocie we krwi. Konstytucja, chociaż nieuchylona, realnie obowiązywała tylko trzy lata, kiedy to książę Milan uznał, że doszedł do pełnoletności³¹ i wdrożył rządy absolutne, czemu konstytucja tamy nie stawiała. Książę miał ambicje wyzwolenia i zjednoczenia z Serbią wszystkich Słowian Południowych. Za jego rządów Serbia znalazła się w orbicie wpływów Austro-Węgier, co księciu wkrótce (1882) pozwoliło na przyjęcie tytułu króla. Unowocześniono kraj; wprowadzono rządy parlamentarne zgodne z europejskimi standardami³². Kolejny kryzys bałkański³³ zakończony został traktatem berlińskim (1878), będącym ostatnią próbą ratowania Świętego Przymierza.

Źródło: https://https://wikipedia.org/wiki/Principality_of_Serbia (21.07.2021).

³¹ Zgodnie z art. 30 konstytucji serbskiej z 1835 r. książę serbski staje się pełnoletnim po osiągnięciu lat 20; Milan ur. się 22 VIII 1854, a więc miał wówczas 18 lat. Natomiast konstytucja serbska z 1888 r. stanowiła, że następcą tronu jest pełnoletni, gdy osiągnie 18 lat (art. 58).

³² S.K. Pavlowitch, op. cit., s. 107-108.

³³ Powstanie w Bośni i Hercegowinie (1875); rozpoczęcie przez Serbię i Czarnogórę wojny z Turcją (1875); powstanie Bułgarów (1877); wojna rosyjsko-turecka zwycięska dla Petersburga (1876-1878); w Imperium Osmańskim zaś rok 1876 to „rok trzech sultanów”.

5. Konstytucja z 1888/1889

Niespodziewana³⁴ porażka Serbii w wojnie z Bułgarią (1885) zmusiła króla do ustępstw politycznych wobec opozycji, jaka się zgrupowała w najsilniejszej serbskiej partii – Narodowej Partii Radykalnej (NPR) z jej liderem Nikolą Pašićem³⁵. Efektem była nowa konstytucja z 3 stycznia 1889 r. (22 grudnia 1888 r. starego stylu)³⁶. Przy jej opracowaniu duże zasługi położył inny z aktywi-

34 Okoliczności zob. bliżej: Z. Klejn, *Bułgaria. Szkice z dziejów najnowszych*, Pułtusk 2005, s. 27 i n.; także m.in. T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, wyd. 2 popr. i uzup., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 195 i n.

35 Nikola Pašić, ur. 31 XII 1845 r. w Zaječarze, zm. 1 XII 1926 r. w Belgradzie; serbski polityk, premier Serbii i premier SHS; ukończył politechnikę w Zurychu, jeden z założycieli Partii Radykalnej przeciwstawiającej się autorytarnym rządóm Obrenowiciów, wybrany do parlamentu jako przedstawiciel opozycji; w 1883 r. w obawie przed represjami wyjechał do Bułgarii, wrócił do Serbii w 1889 r. po wejściu w życie demokratycznej konstytucji, wszedł do parlamentu i został jego przewodniczącym, a także dwukrotnie burmistrzem Belgradu; premier w latach 1921–1922; minister pełnomocny Serbii w Petersburgu; po zamachu na życie króla Aleksandra w 1899 r. wraz z innymi członkami Partii Radykalnej aresztowany i skazany na śmierć, jednak amnestionowany opuścił kraj; powrócił do Serbii po zamachu majowym w 1903 r. i uzyskaniu tronu przez dynastię Karadziordziewiciów; premier i minister spraw zagranicznych (1904–1918 z przerwami); zerwał z dotychczasową prowadzoną polityką Obrenowiciów i zbliżył Serbię do Rosji i Francji; za jego rządów Serbia uczestniczyła w I i II wojnie bałkańskiej; po zamachu w Sarajewie (28 VI 1914) przyjął ultimatum wiedeńskie z wyjątkiem punktu dot. prowadzenia śledztwa; po klęsce wojsk serbskich wraz z rządem przeniósł się (1915/1916), stojąc na czele rządu emigracyjnego, na wyspę Korfu; jako zwolennik koncepcji Wielkiej Serbii nie zgadzał się na stworzenie federalnej Jugosławii, w której Chorwaci i Słoweńcy mieliby mieć takie same prawa jak Serbowie; po rozpadzie koalicji rządowej oraz po rewolucji lutowej w Rosji wziął udział w negocjacjach z Komitetem Jugosłowiańskim w Londynie i podpisał tzw. deklarację z Korfu, w myśl której wspólnym celem obu ośrodków emigracyjnych było zjednoczenie Serbów, Chorwatów i Słoweńców w jednej monarchii z dynastią Karadziordziewiciów. 1 XII 1918 r. utworzono Królestwo Serbów-Chorwatów-Słoweńców; Pašić ustąpił z funkcji premiera, ale reprezentował SHS na konferencji wersalskiej. Po kolejnym objęciu urzędu premiera (1 I 1921) brał udział w opracowaniu konstytucji tzw. *vidovdanskej* (od dnia uchwalenia – św. Wita 28 VI 1921 r.); w lutym 1915 r. rozwiązał parlament, zdelegalizował radykalną opozycyjną Chorwacką Partię Chłopską i uwięził jej przywódcę Stjepana Radicia, ale po wyborach doszło do zimnego kompromisu i współpracy. Zawsze popierał państwowe koncepcje wielkoserbskie i centralistyczne, ignorując dążenia Chorwatów i Słoweńców do federacji na zasadach równouprawnienia; eksponował elementy nacjonalistyczne oraz różnice wyznaniowe: Serbowie byli prawosławnymi, Chorwaci i Słoweńcy katolikami. A. Orzelska, hasło *Nikola Pašić* (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004, s. 942-943; A. Palmer, *Kto jest kim w polityce. Świat od roku 1860*, tłum. W. Horabik, T. Szafranski, Warszawa 1998, s. 312; J. Palmowski, *Słownik najnowszej historii świata 1907–2007*, red. wyd. pol. P.M. Majewski, t. 4, Warszawa 2008, s. 142; *Leksykon historii powszechnej 1900–1945*, red. S. Sierpowski przy współpr. S. Żerki, Poznań 1996, s. 336-337; M. Strecha, hasło *Pašić Nikola*, (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 2, Zagreb 1999.

36 УСТАВ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ПРОГЛАШЕН 22. ДЕЦЕМБРА 1888. ГОД. НА ВЕЛИКОЈ НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ, ДРЖАНОЈ У БЕОГРАДУ МЕСЕЦА ДЕЦЕМБРА 1888. ГОДИНЕ // USTAV KRALJEVINE SRBIJE PROGLAŠEN 22. DECEMBRA 1888. GOD. NA VELIKOJ NARODNOJ SKUPŠTINI, DRŽANOJ U BEOGRADU MESECA DECEMBRA 1888. GODINE, <https://www.uzzpro.gov.rss/doc/biblioteka/digitalna-biblioteka/1888-ustav-knjazevstva-srbije.pdf> (23.06.2021).

stów NPR – Stojan Protić³⁷. Ustawa zasadnicza w znacznej części wzorowana była na konstrukcjach wcześniejszych, a więc także konstytucji belgijskiej z 1831 r. Ustanowiono monarchię konstytucyjną o ograniczonej władzy monarchicznej. Podobnie jak poprzednio, konstytucja stanowiła, że władzę ustawodawczą sprawują wspólnie król i Zgromadzenie Narodowe (Zakonodavnu vlast vrše Kralj i Narodno Predstavništvo zajednički – art. 33); inicjatywę ustawodawczą posiadały oba te organy (art. 34). Wybory do skupsztiny były ograniczone skromnym cenzusem majątkowym (wszyscy podatnicy mieli prawo głosu), głosowanie było tajne. Osoba królewska była nieodpowiedzialna i nieodwoływalna (art. 40). Król uzyskał pełnię władzy wykonawczej, którą sprawował przez swobodnie przez siebie powoływanych i odwoływanych ministrów. Analogicznie jak poprzednio, konstytucja stanowiła, że ministrowie za swoje czynności odpowiadają zarówno przed księciem, jak i przed skupsztiną (art. 136-140). Król był naczelnym wodzem. Miał prawo łaski i amnestii (art. 50-51). Konstytucja stanowiła równość wobec prawa (art. 7), likwidację tytułów szlacheckich, nietykalność osobistą (art. 9), nietykalność mieszkania (art. 15), prawo do sądu, *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege, lex retro non agit* (art. 12); zniesiona została kara śmierci za przestępstwa polityczne (*smrtna se kazna ukida za čisto političke krivice* – art. 13); zniesiono karę konfiskaty majątku (art. 17). Ustawa zasadnicza gwarantowała wolność sumienia i wyznania oraz ochronę prawa w tym zakresie, jeśli wykonywanie obrzędów nie narusza porządku publicznego (*Sloboda je savesti neograničena. Sve priznate vere slobodne su i stoje pod zaštitom zakona, u koliko vršenje njihovih obreda ne vređa javni red ili moral.* – art. 18). Wolność słowa i prasy oraz zakaz cenzury (art. 22). Wprowadzono obowiązkowe bezpłatne nauczanie w zakresie szkoły podstawowej (art. 21). Konstytucja deklarowała wolność zrzeszeń, zebrań i druku; wprowadzała instytucje samorządu terytorialnego³⁸.

37 Protić Stojan (1857–1923), serbski polityk, publicysta; studiował filologię i historię na uniwersytecie w Belgradzie; od 1881 czynnie zaangażowany w działalność polityczną serbskiej Narodowej Partii Radykalnej (NPR), której przewodził Nikola Pašić; w 1887 r. wybrany do parlamentu (Skupsztiny) aktywnie uczestniczył w opracowywaniu i przygotowaniu konstytucji (1888/1889) i wpłynął na kształt ustawy zasadniczej; skazany na rok więzienia za obrazę majestatu Milana I Obrenovicia, wyrok odbył. Po zamordowaniu w 1903 r. króla Aleksandra I wszedł do rządu Jovana Avakumovicia obejmując resort spraw wewnętrznych, którym kierował w następnych gabinetach; okresowo ustąpił po brutalnym pobiciu przez policję demonstrujących studentów; wrócił do rządu jako minister finansów, czyli w czasie kryzysu bałkańskiego wywołanego aneksją (1908) przez Austro-Węgry Bośni i Hercegowiny; jego zasługą było uzyskanie od Francji dużej pożyczki na rozbudowę kolei oraz zakup uzbrojenia; okresowo wrócił do MSW. Był głównym autorem odpowiedzi Serbii na ultimatum austro-węgierskie z 23 VII 1914 r., będące preludem wybuchu I wojny światowej. Po zakończeniu działań wojennych na Zachodzie przewodniczył pierwszemu rządowi nowego państwa Królestwa SHS, a później jeszcze objął tekę ministra sprawiedliwości w gabinecie Milenko Vesnicia. Wbrew Pašićowi, silnemu liderowi NPR, był przeciwny scentralizowanej wizji państwa, opowiadając się za modelem bardziej zdecentralizowanym, co doprowadziło do jego zerwania z NPR i założenia

Ster polityki zagranicznej przejął Nikola Pašić, który z biegiem czasu doprowadził do zerwania zależności od Austro-Węgier i zainicjował działania w celu zbliżenia do Rosji, a Serbia zaczęła tworzyć antytyrecką koalicję, czego późniejszym efektem będą dwie wojny bałkańskie.

Po zawirowaniach personalno-dynastycznych³⁹ 16-letni król Aleksander wbrew konstytucji wrócił do rządów absolutnych, a w 1894 r. konstytucja została zawieszona, a w dwa lata później szkupsztina wydała nowelę do ustawy zasadniczej, ograniczającą zakres władzy szkupsztiny. W kraju panował chaos i starcia polityczne; król i jego rządy absolutne obwiniane były o katastrofalny stan finansów państwa oraz o podporządkowanie kraju Austro-Węgrom; skandale dworskie⁴⁰ podsycaly wrzenie. Po śmierci Milana (ojca króla) Aleksander oktrojował kolejną nowelę konstytucyjną (1900) nieznacznie zwiększającą prerogatywy parlamentu⁴¹.

6. Krótki żywot konstytucji z 1901 r.

W rok później (1901) chcąc ratować swój prestiż król Aleksander oktrojował kolejną konstytucję⁴². Nowa ustawa zasadnicza w generaliach ściśle nawiązywała do konstrukcji i rozwiązań ustrojowych konstytucji z 1888 r., toteż skupię się tutaj głównie na odmiennościach od poprzedniej. W odniesieniu do zakresu władzy królewskiej konstytucja z 1901 r. w istocie powtarzała wszystkie rozwiązania ustawy z 1888 r. Była to monarchia konstytucyjna, a nowością był parlament dwuizbowy (szkupsztina czyli zgromadzenie narodowe i senat – art. 43 i nast.), przy czym skład izby wyższej – senatu – miał w 3/5 pochodzić z nomi-

Niezależnej Partii Radykalnej, która jednak nie odniosła żadnych sukcesów politycznych, w szczególności niezdobyła ani jednego mandatu w wyborach w 1923 r. Pozostawił bogaty dorobek piśmienniczy. A. Gubrynowicz, hasło *Protić Stojan*, (w:) *Słownik biograficzny...*; M. Strecha, hasło *Protić Stojan*, (w:) *Krležijana*, t. 2.

38 УСТАВ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ПРОГЛАШЕН 22. ДЕЦЕМБРА 1888. ГОД, *passim*; zob. też J. Wojnicki, *System konstytucyjny Serbii i Czarnogóry*, Warszawa 2005, s. 7; W. Felczak, T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 372-373; B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 2: *Wiek XX...*, s. 44; M. Tanty, *op. cit.*, s. 33.

39 Król Milan abdykował (1889) na rzecz swego małoletniego syna Aleksandra i wyemigrował z kraju, a władzę objęła rada regencyjna kierowana przez Jovana Risticia. W rok później Milan wrócił z zagranicy i wydawało się, że wszystko wróci do dawnego porządku, ale naturalna śmierć Milana zmieniła sytuację. B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 2: *Wiek XX...*, s. 44; W. Felczak, T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 373.

40 Hulaszcze życie młodego króla Aleksandra i jego perypetie małżeńskie: odmówił poślubienia księżniczki Czarnogóry i ożenił się z damą dworu swojej matki – wdową po inżynierze czeskim, kobietą starszą od niego o 10 lat, cieszącą się fatalną reputacją, która najpierw była jego metresą, a co do której w dodatku chodziły słuchy, że nie może mieć dzieci; dla królowej była to wada nie do przyjęcia. B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 2: *Wiek XX...*, s. 44; S.K. Pavlowitch, *op. cit.*, s. 154.

41 W. Felczak, T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 373.

42 Устав Краљевине Србије, 1901, <https://www.uzzpro.gov.rs/biblioteka-digit.html> (23.06.2021).

nacji królewskiej, a w pozostałej części parlament miał pochodzić z wyborów. Kadencja parlamentu była czteroletnia (art. 69). Niezależnie od dwuizbowej konstrukcji parlamentu, wznowiono instytucję Rady Państwa (art. 83 i nast.) znaną już ustawie zasadniczej z 1869 r. Prawosławie stało się religią państwową, co zaakcentowano już na początku ustawy zasadniczej (art. 3). Za poprzednią konstytucją dokładnie powtórzono katalog praw politycznych i swobód obywatelskich. Czynne prawo wyborcze do zgromadzenia narodowego miał każdy „obywatel Serbii” (srpski gradanin), który ukończył 21 lat i opłacał 15 dinarów podatku; wyborczy cenzus majątkowy do senatu wynosił 45 dinarów (art. 50). Żołnierze w służbie czynnej nie mieli praw wyborczych (art. 51). Podstawowym obowiązkiem „każdego Serba” (Svaki je Srbin dužan služiti u vojsci) była służba wojskowa (art. 100).

Po wyciszeniu opozycji król wrócił do rządów autokratycznych, zaś po kolejnych masowych demonstracjach w Belgradzie zawiesił konstytucję i przygotował dekrety ograniczające prawa obywatelskie. Kraj znalazł się na progu wojny domowej. W tym chaosie i wrzeniu politycznym poważną postacią stawał się Piotr Karadziordziewić, wnuk sławnego przywódcy rewolucji, trzeci syn Aleksandra, weteran walk w Bośni w latach 70. XIX w., który – co ważne – ożenił się (1883) z Zorką, córką Mikołaja, księcia Czarnogóry.

7. Zamach 1903 r. i ostatnia konstytucja przed I Wielką Wojną

W tej sytuacji w nocy z 10 na 11 czerwca (29 maja wg starego stylu) 1903 r. doszło do przewrotu pałacowego: grupa oficerów pod dowództwem Dragutina Dimitrijevića⁴³ wdarła się do pałacu królewskiego, zabiła króla, jego żonę, dwóch jej braci oraz trzech generałów i jeszcze tego samego dnia armia ogłosiła królem Piotra Karadziordziewicza, co zatwierdziła skupsztina i niezwłocznie

43 Dragutin Dimitrijević, 1877–1917, pseudonim „Apis”, Serb pochodzenia rumuńskiego, ukończył liceum francuskie oraz Akademię Wojskową, był tak błyskotliwej inteligencji, że zaraz po ukończeniu Akademii został skierowany do służby w sztabie generalnym Serbii, tam założył komórkę wywiadu. Był zwolennikiem stworzenia Wielkiej Serbii z terenami Czarnogóry, Macedonii (wówczas tureckiej) oraz Bośni (wówczas austro-węgierskiej). Brał aktywny udział w zamachu stanu w 1903 r., kiedy zamordowano króla Serbii i jego małżonkę wyrzucając ich ciała przez pałacowe okno. Od 1910 r. kierował serbskim wywiadem w stopniu pułkownika; założył w 1911 r. tajną organizację terrorystyczną *Jedność albo śmierć* zwaną potocznie *Czarną ręką*; to on wyszkolił Gawriło Principa i innych terrorystów, którzy dokonali 28 VI 1914 r. zamachu w Sarajewie na arcyksięcia austriackiego Ferdynanda i jego małżonkę. *Czarna ręka* działała w czasie wojny do końca grudnia 1916 r., kiedy to „Apis” i jego najbliżsi towarzysze zostali aresztowani przez emigracyjne władz serbskie w Salonikach, skazani (z naruszeniem procedury i za czyny nie udowodnione) przez sąd wojenny i rozstrzelani; orzeczenie to zostało w 1953 r. kasowane przez serbski Sąd Najwyższy. A. Palmer, *Kto jest kim w polityce. Świat od roku 1860*, tłum. W. Horabik, T. Szafranski, Warszawa 1998, s. 117; S.K. Pawłowitch, op. cit., s. 212-213, 260; Z. Črnja, *Kulturna povijest Hrvatske*, Opatija-Beograd 1988, s. 251.

(20/7 czerwca 1903) ogłosiła nową konstytucję⁴⁴. W treści swojej w istocie była ona w znacznym stopniu powtórzeniem konstytucji z 1888 r. Nawet samo tempo uchwalenia dość obszernej ustawy konstytucyjnej wskazuje na wzorowanie się na innym akcie prawnym tej rangi. Podobnie jak poprzednio, skupię przeto uwagę tylko na sprawach najważniejszych i ewentualnie odmiennych.

Ustawa zasadnicza z 1903 r. proklamowała ustanowienie dziedzicznej monarchii konstytucyjnej z udziałem reprezentacji narodowej (art. 1). Religią państwową było prawosławie (art. 3), ale wolność sumienia i wyznania została konstytucyjnie zagwarantowana; podobnie wykonywanie obrzędów religijnych o ile nie narusza to porządku publicznego (art. 18). Znamienne, że po zasadach ogólnych w konstytucji na plan pierwszy wysunięto (rozdział II – Дел II. Уставна права српских грађана) prawa obywatelskie i polityczne, powtarzając zresztą treści przepisów wcześniejszej konstytucji: konstytucja więc stanowiła równość wobec prawa, likwidację tytułów szlacheckich, nietykalność osobistą, nietykalność mieszkania, prawo do sądu, *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege*, *lex retro non agi* – to ostatnie nie tylko w sprawach karnych, lecz także w zakresie praw nabytych; zniesiona została kara śmierci za przestępstwa polityczne (art. 13); zniesiono karę konfiskaty majątku (art. 17). Mamy w konstytucji 1903 r. wolność słowa, druku oraz zakaz cenzury, prawo zrzeszania się; powtórzono wprowadzenie obowiązkowego bezpłatnego nauczania w zakresie szkoły podstawowej (art. 21). „Každy Serb” miał prawo złożyć skargę na bezprawne działania władz – co również było powtórzeniem przepisu z konstytucji jeszcze z 1869 r. W zasadzie dokładnie powtarzano sformułowania przepisów poprzedniej ustawy zasadniczej i najczęściej nawet stosowana numeracja artykułów była identyczna, co tłumaczy konstatacje niektórych historyków jakoby w 1903 r. po prostu przywrócono moc obowiązującą konstytucji z 1888 r.⁴⁵ Jest to jednak błąd w zakresie prawa, ponieważ art. 202 konstytucji z 1903 r. czarno na białym stanowił, że w dniu ogłoszenia niniejszej konstytucji konstytucja z 6 kwietnia 1901 r. straciła ważność, jak również wszelkie prawa i rozporządzenia, które byłyby z nią sprzeczne⁴⁶.

44 Tekst oryginalny zob.: УСТАВ ЗА КРАЉЕВИНУ СРБИЈУ ПРИПЛАШЕН 5. ЈУНА 1903 Г., ПЪНАРИПДПВАН У СРПСКИМ НПВИНАМА 7. ЈУНА 1903 Г., ЗБИРНИК LVIII, 552, [https://projur.is.org/RETROLEX/Ustav%20Kraljevi%20Srbije%20\(1903\).pdf](https://projur.is.org/RETROLEX/Ustav%20Kraljevi%20Srbije%20(1903).pdf) (25.07.2021).

45 Zob. W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 374; J. Wojnicki, *System konstytucyjny Serbii i Czarnogóry*, Warszawa 2005, s. 7; idem, *Instytucja rządu Republiki Serbii w systemie organów władzy*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, z. 2-3, s. 115; M. Podolak, *System polityczny Serbii...*, s. 354; M. Tanty, op. cit., s. 35; por. też: S.K. Pavlowitch, op. cit., s. 211.

46 W oryginale: Од дана кад се овај Устав обнародује губи важност Устав пд 6. априла 1901. године, као и сви закони и наредбе у колики би биле противне овом Уставу. (art. 202).

Konstytucja z 1903 r. stanowiła, że władzę ustawodawczą sprawują wspólnie król i Zgromadzenie Narodowe (Законодавну власт врше Краљ и Нарпднп Представництвп заједнишки – art. 33); inicjatywę ustawodawczą posiadały oba te organy (art. 34). Wybory do Zgromadzenia Narodowego były ograniczone niskim cenzusem majątkowym (opłacanie podatku bezpośredniego 15 dinarów rocznie – art. 84), co skutkowało iż Serbia miała po Francji i Szwajcarii najwyższy w ówczesnej Europie wskaźnik uprawnionych do głosowania (20% dorosłych mężczyzn); głosowanie było tajne. Osoba królewska była nieodpowiedzialna i nieodwoływalna; oprócz inicjatywy ustawodawczej miał prawo sankcji ustaw. Król uzyskał pełnię władzy wykonawczej, którą sprawował przez swobodnie przez siebie powoływanych i odwoływanych ministrów. Król był naczelnym wodzem. Miał prawo łaski i amnestii. Jak poprzednio, powołano instytucję Rady Państwa (Државни Савет), połowę 16-osobowego składu powoływał król a połowę Zgromadzenie Narodowe; zadaniem Rady było opiniowanie projektów aktów prawnych (art. 144).

Serbia wkroczyła na grunt daleko idących zmian w wewnętrznych stosunkach polityczno-społecznych. Piotr I Karadziordziewicz, wykształcony na Zachodzie, nie przejawiał tendencji absolutystycznych. Hamowany poprzednio ustrój parlamentarny rozwinął się w pełni; realnie przywrócono prawa polityczne i swobody obywatelskie. Rozwój gospodarczy i wzrost liczby klasy robotniczej skutkował także powstawaniem partii socjaldemokratycznych, w tym Serbskiej Partii Socjaldemokratycznej (1903).

Skończył się bezpowrotnie okres rządów Obrenowiciów, ale – co najważniejsze – radykalnie zmieniła się sytuacja polityczna i układ sił na Bałkanach. Jeszcze przed przystąpieniem do wojny z Turcją (1876) Petersburg porozumiał się z Wiedniem co do nieformalnej strefy wpływów na Bałkanach: Rosja miała kontrolować Bułgarię, zaś Austro-Węgry Serbię. Po serbskim przewrocie z 1903 r. gabinet serbski z premierem Nikołą Paścikiem dokonał radykalnej zmiany opcji międzynarodowych i zbliżył Belgrad do Paryża i Petersburga. Retorsje gospodarcze (m.in. „świńska wojna”) oraz aneksja Bośni i Hercegowiny (1908) przez Austro-Węgry (które wykorzystały kryzys zwany rewolucją młodoturcką) nie zastraszyły Serbii, mimo znacznego osłabienia nowego sojusznika – Imperium Rosyjskiego, wielce osłabionego po klęsce w wojnie z Japonią oraz kryzysie wewnętrznym w postaci rewolucji 1905 r. Całość umocniła nowy kierunek polityki zagranicznej Królestwa Serbii. Wobec dysproporcji sił w konfrontacji z monarchią Habsburgów intensywne przygotowania wojskowe uzyskiwały dodatkowo jeszcze jeden wymiar – akcji terrorystycznych. W 1911 r. powstała tajna organizacja wojskowa „Zjednoczenie albo Śmierć” zwana „Czarną Ręką” czego finałem będą wkrótce strzały w Sarajewie, które współorganizował wspomniany „Apis”. Były to wydarzenia zasadniczej wagi dla całych Bałkanów i nie tylko. Zbliżała się I Wielka Wojna.

Ożywieniu uległa idea jugosłowiańska. *Balkany dla narodów bałkańskich* – to były ówczesne hasło popularne nie tylko w Serbii i z tymi hasłami przystąpiono do pierwszej wojny bałkańskiej przeciwko Imperium Osmańskiemu. „(...) uwaga Serbów znów skupiła się na kwestii ekspansji narodowej i pozyskania terytoriów wciąż znajdujących się pod zwierzchnictwem osmańskim”⁴⁷. Idea jugosłowiańska musiała oznaczać rozbicie od wewnątrz Imperium Habsburgów, wspieranego przez II Rzeszę; *Serbia Piemontem bałkańskim* – to zaś naruszałoby równowagę europejską. Trafne jest też spostrzeżenie, że w XIX w. ideologia ilirsko-jugosłowiańska była generalnie i na ogół prowadząca, czego wyrazem były wydarzenia roku 1848 na Węgrzech. Jugoslawizm Strossmayera⁴⁸ był także prohabsburski. Wystąpienie Chorwatów, a także Słoweńców i Serbów przeciwko powstaniu węgierskiemu przy polskich sympatiach prowęgierskich przyniosło obustronne rozczarowanie. Polacy, tak aktywnie antygermańscy na Kongresie Słowian w Pradze (VI 1848), dwadzieścia lat później pozytywnie przyjęli zarówno autonomię galicyjską, jak i przekształcenie monarchii w dualistyczne Austro-Węgry.

8. Jugosłowiańska idea narodowa u schyłku I Wielkiej Wojny

„Ukształtowanie się nowoczesnych narodów serbskiego i chorwackiego nie zamknęło jednak dziejów idei jugosłowiańskiej jako idei narodowej, która swój triumfalny powrót święciła w początku XX wieku”⁴⁹. Wielkim chorwackim politykiem przełomu XIX i XX w. był przedwcześnie zmarły Frano Supilo⁵⁰, jeden

⁴⁷ B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 2: *Wiek XX...*, s. 46.

⁴⁸ Josip Juraj Strossmayer (1815–1905), chorwacki duchowny, biskup i polityk; zwolennik i propagator idei jedności narodowej Słowian południowych, zabiegał o nazwanie języka chorwackiego językiem jugosłowiańskim; uważał że poza wspólnotą językową Słowianie południowi powinni wyznawać wspólną religię i przez wiele lat starał się o zgodę Rzymu na wprowadzenie liturgii słowiańskiej w Chorwacji; w latach 60. XIX w. był przywódcą Partii Narodowej kontynuującej tradycję iliryzmu; dążył do zjednoczenia historycznych ziem chorwackich i stworzenia z terytoriów Słowian południowych autonomicznego kraju w ramach federalnej monarchii habsburskiej; ugoda z 1867 r. przekształcająca Austrię w Austro-Węgry i ugoda chorwacko-węgierska (1868), którą próbował renegocjować (1872–1873) przekreśliły jego plany polityczne, a mimo osiągnięcia sędziwego wieku nie dożył czasu decydujących rozstrzygnięć w 1918; Strossmayer wydawał liczne gazety chorwackie, zakładał czytelnie, założył w Zagrzebiu Jugosłowiańską Akademię Nauk i Sztuk (1860) oraz uniwersytet (1874). J. Rapacka, *Leksykon tradycji chorwackich...*, s. 176–180; I. Banac, hasło *Strossmayer Josip Juraj*, (w:) *Krležijana*, t. 2, s. 371–372; *Josip Juraj Strossmayer. Hrvatska. Ekumenizam. Europa. Chorwacja. Ekumenizm. Europa*, red. M. Dąbrowska-Partyka, M. Czerwiński, Kraków 2007; S. Grodzki, *Habsburgowie. Dzieje dynastii*, wyd. 2 poszerzone, Kraków 2013, s. 260; WEP XXVI 146.

⁴⁹ J. Rapacka, *O idei jugosłowiańskiej...*, s. 52.

⁵⁰ Frano Supilo (1870–1917), ukończył szkołę rolniczą; zajął się dziennikarstwem politycznym; ideolog chrwackiej Partii Prawa; jeden z twórców tzw. rezolucji rijeckiej (3 X 1905), w której politycy chrwaccy opowiedzieli się po stronie Węgrów dążących do niepodległości, a przeciwko dominacji Austrii; wkrótce zrażony do Węgrów zmierzających do pełnej madziaryzacji; wraz z Trumbiciem i Ivanem Meštrpvcem współtworzył (XII 1914) Komitet Jugosłowiański na emigracji; konsekwent-

z ideologów – obok Ante Trumbicia⁵¹ – chorwackiej Partii Prawa. To Frano Supilo próbował bronić interesów Chorwatów i Serbów w monarchii austro-węgierskiej, a podczas I wojny stał się zwolennikiem zjednoczenia Chorwatów i Serbów na zasadach federacji; był jednym z twórców Komitetu Jugosłowiańskiego⁵².

W ostatnim roku wojny (IV 1918) odbył się w Rzymie Kongres Narodów Uciskanych przez Austro-Węgry. Było to ważne wydarzenie polityczno-ustrojowe, gdyż kongres silnie podkreślił wolę wszystkich tych narodów do zrzucenia zwierzchnictwa Wiednia i Budapesztu. Uchwalona (10 IV 1918) rezolucja stwierdzała, że narody uciskane przez Austro-Węgry wzajemnie uznają prawo

nie opowiadał się za zjednoczeniem Chorwatów i Serbów na zasadach federacji; był jednym z sygnatariuszy deklaracji z Korfu (20 VII 1917). A. Orzelska, hasło *Supilo Frano*, (w:) *Słownik biograficzny...*, s. 1223-1224; I. Petrinović, *Politička misao Frana Supila*, Split 1988; V. Visković, hasło *Supilo Frano* (w:) *Krležijana*, t. 1, s. 404-406.

⁵¹ Ante Trumbić (17 V 1864 – 17 XI 1938); Chorwat, po studiach prawniczych i doktoracie w Grazu; w 1897 wybrany do wiedeńskiej Rady Państwa; główny współautor tzw. rezolucji rijeckiej (3 X 1905), w której politycy chorwaccy opowiedzieli się po stronie dążących do pełnej niepodległości Węgrów, a przeciwko dominacji Austrii, co zbliżyło ich do Serbów skonfliktowanych z monarchią habsburską. Opowiadał się za zjednoczeniem Słowian południowych poza Austro-Węgrami. W latach 1914–1918 na emigracji. Usiłował wpłynąć na rządy państw ententy, by nie czyniły ustępstw terytorialnych na rzecz Włoch kosztem pd. Słowian (co zrealizowano w tajnym traktacie londyńskim w 1915 r. będącym ceną za odstąpienie od sojuszu z państwami centralnymi i przystąpienie do wojny po stronie ententy). Był jednym z sygnatariuszy tzw. deklaracji z Korfu. W latach 1915–1918 przewodniczył Komitetowi Jugosłowiańskiemu. Z jego ramienia negocjował z serbskim rządem Nikoly Pašicia, bezskutecznie zabiegając o federacyjną formę przyszłego państwa. W kwietniu 1918 r. przewodniczył delegacji jugosłowiańskiej na rzymskim kongresie wszystkich narodów Austro-Węgier z wyjątkiem Niemców i Węgrów. W październiku 1918 pertraktował w sprawie utworzenia wspólnego państwa z premierem Serbii Pašiciem i przedstawicielem zagrzebskiej Rady Narodowej Korošcem, w wyniku czego podpisano tzw. deklarację genewską. Po utworzeniu Królestwa SHS objął tekę ministra spraw zagranicznych; był jednym z delegatów na konferencję pokojową w Paryżu. W polityce wewnętrznej był zdecydowanym przeciwnikiem dyktatury króla Aleksandra; poparł tzw. *punktację zagrzebską* (XI 1932), potępiającą absolutyzm, unitaryzm i centralizm; opowiadał się za federalizacją państwa. A. Orzelska, hasło *Trumbić Ante*, (w:) *Słownik biograficzny...*, s. 1316-1317; A. Smith-Pavelić, *Dr Ante Trumbić Problem hrvatsko-sprskih odnosa*, München 1959; I. Banac hasło *Trumbić Ante*, (w:) *Krležijana*, t. 2, s. 451-452; *Leksykon historii powszechnej 1900-1945...*, s. 442; WEP XXVIII 56.

⁵² Komitet Jugosłowiański (Jugoslovenski odbor) powołany XII 1914/I 1915 przez słowiańskich polityków z monarchii habsburskiej opowiadających się za utworzenie państwa Słowian południowych; podjęto rokowania z władzami Serbii w sprawie utworzenia wspólnego państwa. Fundamentalnym celem Komitetu Jugosłowiańskiego w początkach jego działalności, było udaremnienie realizacji tajnej umowy podpisanej 1915 przez mocarstwa ententy z Włochami. 20 VII 1917 r. przewodniczącą Komitetu A. Trumbić oraz premier Serbii N. Pašić podpisali na wyspie Korfu deklarację o zjednoczeniu Słowian południowych w niezależnym królestwie pod panowaniem dynastii Karađiordżewićów; 1 XII 1918 r., tj. w dniu utworzenia Królestwa SHS, Komitet Jugosłowiański przestał działać. (WEP XIV 192). Nie należy mylić z Jugosłowiańskim Klubem Poselskim w parlamencie wiedeńskim, w imieniu którego 30 V 1917 r. A. Korošec, przywódca Słoweńskiej Partii Ludowej, opowiedział się za utworzeniem państwa Słowian południowych pod panowaniem dynastii habsburskiej.

każdego do niepodległości i zjednoczenia narodowego, że uważają one Austro-Węgry za narzędzie hegemonii niemieckiej i że będą wspólnie walczyć przeciwko zaborcy aż do uzyskania pełnej niepodległości⁵³. 5 października 1918 r. powstała w Zagrzebiu Rada Narodowa Słoweńców, Chorwatów i Serbów; była jedną z licznych w rozpadającej się monarchii austro-węgierskiej⁵⁴; przewodniczącym został klerykalny przywódca słoweński Antun Korošec⁵⁵, zaś innym nader aktywnym działaczem był lider Chorwackiej Partii Chłopskiej (Hrvatska Seljackska Stranka) – Stjepan Radić⁵⁶. Rada upoważniła Komitet Jugosłowiański do reprezentowania jej na forum międzynarodowym. 31 października 1918 r.

53 H. Batowski, *Rozpad Austro-Węgier 1914–1918. (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, wyd. 2 poprawione i uzupełnione, Kraków 1982, s. 212.

54 Zob. bliżej: H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986, s. 329-330; H. Batowski, op. cit., s. 225-226, passim; W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 427 i n., passim; B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 2: *Wiek XX...*, s. 162; E. Kale, *Hrvatski kulturni i politički identitet*, Osijek-Zagreb-Split 1999, s. 42.

55 Antun Korošec (12 V 1872 – 14 XII 1940), słoweński ksiądz i polityk; studia teologiczne w Mariborze, doktorat w Grazu; redaktor gazet; w 1906 r. zdobył mandat do parlamentu wiedeńskiego; założył chłopską Słoweńską Partię Ludową (SLS – *Slovenska Ljudska Stranka*); w 1914 r. stanął na czele słoweńsko-chorwackiego Klubu parlamentarnego; w maju 1917 wybrany przewodniczącym Klubu Jugosłowiańskiego, 30 V 1917 r. odczytał w parlamencie wiedeńskim tzw. deklarację majową, w której domagano się zjednoczenia wszystkich terytoriów monarchii zamieszkałych przez Słoweńców, Chorwatów i Serbów w demokratyczne państwo pod berłem Habsburgów. Stanął na czele Komitetu Narodowego utworzonego przez partie polityczne Słowenii; przewodniczył utworzonej 5 X 1918 r. w Zagrzebiu Radzie Narodowej Słoweńców, Chorwatów i Serbów będącej naczelnym organem politycznym Słowian Południowych z monarchii habsburskiej; 29 X 1918 r. ogłosił ich wystąpienie z Austro-Węgier. Prowadził (X 1918) pertraktacje z premierem Serbii Nikołą Pašićem oraz przedstawicielem Komitetu Jugosłowiańskiego Ante Trumbićem, proponując model konfederacyjny; w rezultacie tych rozmów powstała tzw. deklaracja genewska (9 XI 1918). Wicepremier w pierwszym rządzie SHS; rozczarowany pierwszą konstytucją (28 VI 1921) o charakterze centralistycznym. Premier (1928/1929), następnie przeszedł do opozycji; współopracował tzw. punktacje lublańskie, w których krytykowano reżim królewski i żądano ustanowienia federacji, za co został internowany na wyspie Hvar. Po śmierci króla Aleksandra w zamachu (1934) wrócił do życia politycznego; 1935-1938 minister spraw wewnętrznych, w 1939 marszałek senatu; minister oświaty; w polityce zagranicznej opowiadał się za współpracą z Niemcami. A. Orzelska, hasło Korošec Antun, (w:) *Słownik biograficzny...*, s. 632-633; *Leksykon historii powszechnej 1900–1945...*, s. 217; N. Petrak, hasło Korošec Antun, (w:) *Krležijana*, t. 1, s. 481.

56 Stjepan Radić (1871–1928), chorwacki polityk ludowy, pochodził z bardzo biednej i nie wykształconej (rodzice byli analfabetami) rodziny chłopskiej, z najwyższym wysiłkiem własnym i brata Antuna uzyskał dyplom prawa w Paryżu (1899). Wraz z bratem był założycielem 1904 Chorwackiej Partii Chłopskiej (Hrvatska Seljackska Stranka) o bardzo radykalnej ideologii klasowej, antyklerykalnej, populistycznej i republikańskiej; publicysta zwłaszcza analizujący sytuację międzynarodową; wszedł do kierownictwa Rady Narodowej Słoweńców, Chorwatów i Serbów, stale opowiadając się za programem federacyjnym i republikańskim przeciwko monarchii i dominacji Serbów; w lutym 1919 r. wysłał na konferencję pokojową w Wersalu memorandum stwierdzające prawo Chorwatów do samostanowienia, za co został osadzony w areszcie domowym. 1920 uległa zmianie nazwa partii na Chorwacka Republikańska Partia Chłopska (HRSS). W 1924 r. pojechał do Moskwy, nawiązał współpracę z Międzynarodówką Chłopską (Krestintern) i niezwłocznie HRSS została przyjęta do tej organizacji komunistycznej, zaś Międzynarodówka Komunistyczna zmieniła swoje stanowisko

Rada Narodowa w Zagrzebiu oficjalnie proklamowała i zawiadomiła państwa ententy, że na ziemiach byłej monarchii austro-węgierskiej powstało Państwo Słowenów, Chorwatów i Serbów (Država Slovenaca, Hrvata i Srba)⁵⁷, a ponadto wystosowała do ententy notę wyrażającą wolę przyłączenia się do Serbii i Czarnogóry⁵⁸. Uznania międzynarodowego jednak nie uzyskała. Politycy Rady z Zagrzebia z różnymi koncepcjami co do szczegółów przystępowali do pertraktacji z Królestwem Serbii – z Belgradem. Rosło zagrożenie ze strony Włoch⁵⁹, których wojska zajmowały już sporne tereny; zagrzebska Rada ani nie miała uznania międzynarodowego, ani nie dysponowała siłami mającymi jakąkolwiek szansę przeciwstawić się armii włoskiej i to należącej w dodatku do zwycięskiej strony aliantów, podczas gdy poddani Habsburgów byli w wojnie po stronie przegranej, przy czym bywało, że w tej Wielkiej Wojnie jednostki chorwackie walczyły z serbskimi⁶⁰. Zwyciężyła więc koncepcja natychmiastowego zjednoczenia z Serbią, w I Wielkiej Wojnie zwycięską. 16 października 1918 r.

i potępiła serbski centralizm w istocie popierając rządy Królestwa SHS. Po licznych zawirowaniach politycznych w Królestwie SHS doszło do kompromisu Radicia z serbskimi ugrupowaniami rządowymi i m.in. uzyskał on stanowisko ministra oświaty w dwóch kolejnych rządach, co skonfliktowało go z politykami jego własnej partii; nie przyjął natomiast propozycji objęcia urzędu premiera rządu mniejszościowego, zaś swoich kolegów w rządzie nazwał świniami. Zaostrzyły się stosunki między grupą Radicia a serbskimi kołami rządowymi. W 1928 r. Radić zażądał, aby ziemie chorwackie scalić w jedną jednostkę administracyjną grożąc, że w przeciwnym wypadku Chorwaci przestaną płacić podatki, co skrajnie wzburzyło serbskich deputowanych i czego punktem kulminacyjnym była strzelanina w parlamencie, w wyniku czego na miejscu zginął jego bratanek Pavle, zaś sam Radić po kilku dniach zmarł w szpitalu od ran postrzałowych. Kraj stanął na krawędzi wojny domowej. Wydarzenia te stały się przyczyną kryzysu politycznego, wprowadzenia dyktatury króla Aleksandra i zmiany nazwy państwa na Jugosławię. W. Roszkowski, *Hasło Radić Stjepan*, (w:) *Słownik biograficzny...*, s. 1040-1041; D. Gavrilović, *Stjepan Radić i Srbi (1871-1918)*, Split 2002 (Ibidem bogate cytaty z tekstów, w tym przemówień Radicia); I. Banac, *hasło Radić Stjepan*, (w:) *Krležijana*, t. 2, s. 250-252; A. Palmer, *Kto jest kim w polityce...*, s. 328-329.

57 W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 429.

58 B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 2: *Wiek XX...*, s. 162; N. Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002, s. 207.

59 Włochy, które – choć na papierze zadeklarowały (8 IX 1918) poparcie wysiłków niepodległościowych (zob. tekst deklaracji włoskiej z 8 IX 1918 r. w: H. Batowski, op. cit., s. 227) – za zgodą zachodnich sojuszników opanowały Istrię, Triest z okręgiem, porty Dalmacji z Zadarem i niektóre inne miejscowości w Słowenii. Jak wiadomo, przed wybuchem wojny Włochy związały się sojuszem z państwami centralnymi, ale wstrzymywały się z przystąpieniem do działań militarnych. W celu pozyskania Włoch podpisano (26 IV 1915) w Londynie ściśle tajny układ: za cenę przystąpienia Włoch do wojny po stronie ententy Italia miała otrzymać Triest z okręgiem, Istrię, wyspy kwarneńskie, znaczną część Dalmacji (bliżej: J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1985, s. 546). Jako ciekawostkę można odnotować, że prywatnie zorganizowane oddziały ochotnicze na czele z włoskim pisarzem, nacjonalistą Gabriele D'Annunzio zdobyły Rijekę (1919). S.K. Pavlowitch, *Historia Bałkanów...*, s. 273.

60 Zob. S. Pavičić, *Hrvatska vojna i ratna povijest i prvi svjetski rat*, Split 2009, s. 181 i n., *passim*. W takich oddziałach chorwackich był m.in. sierżant Josip Broz (późniejszy Tito), S.K. Pavlowitch, op. cit., s. 253.

cesarz Karol I ogłosił manifest *Do moich wiernych ludów austriackich*, w którym oznajmiał, iż „Austria zgodnie z wolą swoich ludów ma stać się państwem związkowym, w którym każdy naród na zamieszkiwanej przez siebie ziemi tworzyć będzie swoją własną organizację państwową”⁶¹. Była to oczywiście aluzja do programu prezydenta USA W. Wilsona i oferty pokojowej, ale wszystko to było o dziesiątki lat za późno. Rada Narodowa Słoweńców, Chorwatów i Serbów odrzuciła (19 X 1918) manifest cesarski⁶². Jeszcze w listopadzie 1918 r. wszystkie lokalne władze południowych Słowian proklamowały zjednoczenie z Serbią i Czarnogórą, przy czym Skupsztina Czarnogóry zdetronizowała swojego króla. Nie jestem oryginalny, gdy konstatuje, że państwo Słoweńców, Chorwatów i Serbów było „jedynie kilkutygodniową efemerydą, powstała na gruzach monarchii Austro-Węgier”⁶³.

1 grudnia 1918 r. w Belgradzie delegacja zagrzebskiej Rady Narodowej SHS z Ante Paveliciem⁶⁴ na czele wręczyła księciu regentowi Aleksandro-

⁶¹ Tekst w: H. Batowski, op. cit., s. 304-306.

⁶² Deklaracja z 19 X 1918 r. Rady Narodowej Słoweńców, Chorwatów i Serbów głosiła: „Żądamy zjednoczenia całego naszego narodu Słoweńców, Chorwatów i Serbów na całym jego terytorium etnograficznym, bez względu na jakiegokolwiek administracyjne lub państwowe granice, w których oni dziś żyją (...). Rada Narodowa odrzuca zasadę rozstrzygnięcia naszego problemu narodowego zawartą w cesarskim manifestie austriackim z 16 bm. (...)”. Tekst w: H. Batowski, op. cit., s. 307-308.

⁶³ E. Znamierowska-Rakk, *Idea narodowa...*, s. 555.

⁶⁴ Ante Pavelić (14 VII 1889 Bradina, Bośnia – 28 XII 1959 Madryt); z wykształcenia prawnik; członek nacjonalistycznej, antyserbskiej partii, fanatycznego antyserbskiego prawnika Josipa Franka; w maju 1917 poparł deklarację Klubu Jugosłowiańskiego zmierzającą do zjednoczenia Słowian pod berłem Habsburgów. Wszedł do zarządu powołanej 5 X 1918 Rady Narodowej Słoweńców, Chorwatów i Serbów. Po utworzeniu SHS krytykował serbizację i centralizację władzy w państwie. Gdy król Aleksander I objął władzę dyktatorską, Pavelić uciekł do faszystowskich Włoch, gdzie utworzył organizację terrorystyczną „Ustaša”. Jako współorganizator morderczego zamachu w Marsylii (zginął król Aleksander I oraz francuski minister spraw zagranicznych Louis Barthou; 9 X 1934) sąd francuski skazał go zaocznie (Włochy odmówiły jego wydania) na karę śmierci. Po zajęciu Chorwacji przez wojska niemieckie Pavelić natychmiast (IV 1941) przybył do Zagrzebia i ogłosił powstanie Niezależnego Państwa Chorwackiego (*Nezavisna Država Hrvatska* – NDH) i siebie jej „Wodzem”. Niezwłocznie ujawnił się zbrodniczy charakter ustaszyskiej, zaś NDH stało się terenem wojennych rzezi na tle etnicznym. Brytyjski profesor pisze: „Ustaszyskie Pavelicia traktowali Serbowie tak jak Niemcy Żydów – niczym robactwo, które należy wytepić. Nie było to zadanie narzucone im przez siły okupacyjne, lecz owoc ich własnej ideologii, zgodnie z którą Chorwaci należeli do czystej rasy aryjskiej. Serbowie zostali uznani za wrogów rasowych i zmuszeni do noszenia opasek z literą P (chor. *pravoslavac* – prawosławny). Ustaszyskie dokonywali swego makabrycznego dzieła w wioskach i małych miasteczkach, tam gdzie nie sięgała kontrola władz okupacyjnych. Zwykle napadali nocą na zaskoczonych, bezbronnych Serbów i masakrowali ich w domach, specjalnie wykopanych dołach, na leśnych polanach i w płonących cerkwiach. Mordowali też masowo prawosławnych duchownych. Nie starali się utrzymywać swoich zbrodni w sekrecie – wręcz przeciwnie, wiedza o nich miała wzbudzać strach i wywoływać uległość ludności serbskiej. Jedynie brak środków uniemożliwiał ustaszom realizowanie ich ludobójczej misji metodami stosowanymi przez nazistów. Zakładali wprawdzie obozy zagłady (...). Pavelić, jako że nie był w stanie wymordować wszystkich Serbów, nakazał, aby pozostali przy życiu zostali siłą nawróceni na katolicyzm (...)”. (L. Benson, op. cit., s. 109-112; zob. także: S. Courtois, J. Panné, *Rewolucja światowa, wojna domowa i terror*, (w:) *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do wyd. pol.

wi⁶⁵ adres o zjednoczeniu. W odpowiedzi książę regent Aleksander I Karadzior-dziewić (Karadjordjević)⁶⁶ proklamował powstanie Królestwa Serbów, Chorwa-tów i Słoweńców (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca). Tak oto została zrealizo-wana idea jugoslawizmu. 20 grudnia 1918 r. powstał pierwszy koalicyjny rząd, którego premierem został wspomniany poprzednio serbski polityk radykalny Stojan Protić, zaś wicepremierem Słoweńiec Antun Korošec; tekę ministra spraw zagranicznych objął Ante Trumbić.

Zjednoczenie Słowian Południowych dokonało się więc na skutek nacisku zewnętrznych okoliczności politycznych, a to nie przyczyniało się do stworze-nia nowej jugosłowiańskiej tożsamości; przeciwnie – powstał „sztuczny fenomen etniczny”⁶⁷. Skupiając się w niniejszym szkicu na zagadnieniach praw-noustrojowych trzeba stwierdzić, że przynajmniej w odniesieniu do Królestwa Serbii rację ma Mieczysław Tanty, gdy konstatuje, że na przełomie wieków „pod względem ustrojowym monarchie bałkańskie osiągnęły standardy porów-nywalne z innymi państwami europejskimi. Posiadały konstytucje określające

K. Kersten, Warszawa 1999, s. 307). „Tak czy inaczej, nie ulega wątpliwości, że masakra popełnio-na na Serbach w Niezależnym Państwie Chorwackim była największą, po bezprecedensowym wy-mordowaniu 5-6 mln Żydów i osób za Żydów uznanych, zbrodnią ludobójstwa w okresie II wojny światowej” (M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii. Jugosłowiańskie lustro międzynarodowej polityki*, t. 1-2 (współoprawne), Warszawa 2005, s. 120). „Niektórzy księża współdziałali w akcjach ekster-minacyjnych” (Wojciech Roszkowski). Pavelić kilkakrotnie spotkał się z Hitlerem. Gdy partyzanci J. Broz-Tity opanowali Zagrzeb, Pavelić uciekł do Austrii, potem do Włoch, następnie do Argentyny (gdzie uniknął zamachu na swoje życie, następnie do Paragwaju, w końcu osiadł w Hiszpanii. Nie poniósł żadnej odpowiedzialności za zbrodnie ludobójstwa. W. Roszkowski hasło *Pavelić Ante*, (w:) *Słownik biograficzny...*, s. 952-953; zob. J. Skok, hasło *Pavelić Ante*, (w:) *Krležijana*, t. 2, s. 139-140; B. Koszel, S. Żerko, *Słownik polityków XX wieku*, Poznań 1997, s. 231-232; E. Znamierowska-Rakk, *Idea narodowa...*, s. 564.

65 A. Orzelska hasło *Aleksander I Karadzior-dziewić*, (w:) *Słownik biograficzny...*, s. 16.

66 Aleksander I Karadzior-dziewić (Karadjordjević), ur. 1888 w Cetinje, Czarnogóra, zm. 9 X 1934 r. w Marsylii (zamordowany); dzieciństwo spędził z ojcem na emigracji najpierw w Genewie, potem w Petersburgu, gdzie uczył się i służył w carskim korpusie kadetów; do Serbii powrócił w 1909 r.; w czasie wojen bałkańskich dowodził I armią serbską; 22 VI 1914 r. król Piotr I powierzył mu regencję; w czasie I wojny światowej był zwierzchnikiem wszystkich sił zbrojnych Serbii; 31 X 1918 r. na czele wojsk odbył triumfalny wjazd do Belgradu; 1 XII 1918 r. jako książę regent prokla-mował powstanie Królestwa SHS; po śmierci ojca 16 VIII 1921 r. objął tron; w VI 1921 r. skupszyna uchwaliła konstytucję tzw. widowiańską; Aleksander prowadził politykę centralistyczną, faworyzo-wał Serbów, ale włożył wiele wysiłku w umocnienie państwa, administracji, szkolnictwa, prowadził aktywną politykę międzynarodową: był współtwórcą (1921) Małej Ententy (z Czechosłowacją i Ru-munią) oraz w 1934 r. tzw. Ententy Bałkańskiej (z Grecją Turcją, Rumunią); doprowadził do krót-kotrwałej poprawy stosunków z Bułgarią, przywiązywał wiele uwagi do jak najlepszych stosunków z Francją; po krwawych ekscesach w parlamencie (1928) 6 I 1929 r. rozwiązał parlament, zawiesił konstytucję z 1921 r. i wprowadził rządy absolutne; 3 X 1929 r. zmienił nazwę państwa na Jugo-sławię; okrojowana konstytucja z 3 IX 1931 r. stworzyła formalne podstawy władzy dyktatorskiej. Zginął z ręki zamachowca podczas oficjalnego pobytu we Francji; w tym samym zamachu zginął też francuski minister spraw zagranicznych. Louis Barthou. A. Orzelska, hasło *Aleksander I Karadzior-dziewić*, (w:) *Słownik biograficzny...*, s. 15; B. Koszel, S. Żerko, op. cit., s. 11-13.

67 E. Znamierowska-Rakk, *Idea narodowa...*, s. 563.

kompetencje monarchów, parlamentów i władz sądowniczych. Nawet system praw wyborczych, zresztą zróżnicowany, nie odbiegał od istniejących wówczas w innych krajach europejskich – z wyjątkiem tylko Rosji i Turcji, które odpowiednio aż do 1905 i 1908 r. nie posiadały parlamentów i były monarchiami absolutnymi. Tak więc monarchie bałkańskie można uznać za kraje, które w sensie ustrojowym osiągnęły formalny poziom europeizacji⁶⁸. O codzienności politycznej po I Wielkiej Wojnie tego powiedzieć się już nie da.

Bibliografia

Literatura

- Bäcker R., *Islam: między fundamentalizmem a totalitaryzmem*, (w:) *Islam a świat*, red. R. Bäcker, S. Kitaba, Toruń 2005.
- Banac I., hasło *Radić Stjepan*, (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 2, Zagreb 1999.
- Banac I., hasło *Strossmayer Josip Juraj*, (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 2, Zagreb 1999.
- Batowski H., *Rozpad Austro-Węgier 1914–1918. (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, wyd. 2, Kraków 1982.
- Benson L., *Jugosławia. Historia w zarysie*, tłum. B. Gutowska-Nowak, Kraków 2011.
- Biskupski K., *Ustrój polityczny Belgii*, Toruń 1964.
- Cetnarowicz A., *Udział Polaków w rozwoju ruchów narodowych i idei zjednoczeniowej wśród Słowian południowych*, (w:) *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów. Symposium w Castel Gandolfo 19-20 sierpnia 1996*, red. M. Bobrownicka, L. Suchaek, F. Ziejko, Kraków 1997.
- Čolović I., *Śmierć na Kosowym Polu. Historia mitu kosowskiego*, tłum. Z. Dimitrijević, A. Łasek, M. Petryńska, M. Wierzbicka, Sejny 2019 .
- Courtois S., Panné J., *Rewolucja światowa, wojna domowa i terror*, (w:) *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do wyd. pol. K. Kersten, Warszawa 1999.
- Czamańska I., Szczepański W., *Serbia*, (w:) *Vademecum bałkanisty. Lata 500–2007*, red. I. Czamańska, Z. Pentek, Poznań 2009.
- Črnja Z., *Kulturna povijest Hrvatske*, Opatija-Beograd 1988.
- Despalatović E.M., *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement*, New York 1975.
- Dymarski M., *Kształtowanie się systemu politycznego Serbii i Bułgarii w XIX i pierwszych latach XX wieku*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU” 2010, t. 18.
- Encyklopedia politologii*, red. M. Żmigrodzki, t. 2: *Ustroje państwowe*, red. W. Skrzydło, M. Chmaj, Zakamycze 2000.
- Felczak W., Wasilewski T., *Historia Jugosławii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.

⁶⁸ M. Tanty, *Balkany w XX wieku...*, s. 55.

- Fiedorczyk P., Lityński A., Stawarska-Rippel A., *Wojny XX wieku i ich skutki dla ustrojów państwowych i prawa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, z. 1.
- Gavrilović D., *Stjepan Radić i Srbi (1871–1918.)*, Split 2002.
- Gibas-Krzak D., *Zmierzch panowania tureckiego na Bałkanach. Polityczne, społeczno-kulturowe i militarne uwarunkowania schyłku władania Bośnią i Hercegowiną przez Osmanów*, „Balcanica Posnaniensia” 2015, XXII, z. 2.
- Grodziski S., *Habsburgowie. Dzieje dynastii*, wyd. 2 poszerzone, Kraków 2013.
- Gubrynowicz A., hasło *Protić Stojan*, (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski i J. Kofman, Warszawa 2004.
- Horvat J., *Ante Starčević. Kulturno-povijesna slika*, Zagreb 1990.
- Jelavich B., *Historia Bałkanów*, t. 1: *Wiek XVIII i XIX*, tłum. J. Polak i K. Salawa, Kraków 2005, t. 2: *Wiek XX*, tłum. M. Chojnacki, J. Hunia, Kraków 2005.
- Kale E., *Hrvatski kulturni i politički identitet*, Osijek–Zagreb–Split 1999.
- Klejn Z., *Bułgaria. Szkice z dziejów najnowszych*, Pułtusk 2005.
- Koszel B., Żerko S., *Słownik polityków XX wieku*, Poznań 1997.
- Leksykon historii powszechnej 1900–1945*, red. S. Sierpowski przy współpr. S. Żerki, Poznań 1996.
- Leksykon historii świata*, red. A. Bartnicki, Warszawa 1998.
- Mikołajczak M., Czamańska I., *Czarnogóra*, (w:) *Vademecum bałkanisty. Lata 500–2007*, red. I. Czamańska, Z. Pentek, Poznań 2009.
- Morawski W., Szawłowska S., *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006.
- Orzelska A., hasło *Aleksander I Karadziordziewić*, (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski i J. Kofman, Warszawa 2004.
- Orzelska A., hasło *Korošec Antun*, (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski i J. Kofman, Warszawa 2004.
- Orzelska A., hasło *Nikola Pašić*, (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski i J. Kofman, Warszawa 2004.
- Orzelska A., hasło *Supilo Frano*, (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski i J. Kofman, Warszawa 2004.
- Orzelska A., hasło *Trumbić Ante*, (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski i J. Kofman, Warszawa 2004.
- Palmer A., *Kto jest kim w polityce: Świat od roku 1860*, Warszawa 1998
- Palmowski J., *Słownik najnowszej historii świata 1900–2007*, red. wyd. pol. P.M. Majewski, Warszawa 2008, t. 1- 6.
- Paruch W., *Między polityzacją etnosu a etniczycacją demosu: refleksje o polityce narodowej na Bałkanach*, „Annales UMCS” 2016, sectio M, t. 1.
- Pavičić S., *Hrvatska vojna i ratna povijest. I prvi svjetski rat*, Split 2009.
- Pavlovitch S.K., *Historia Bałkanów (1804–1945)*, tłum. J. Polak, Warszawa 2009.

- Petrak N., hasło *Korošec Antun*, (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 1, Zagreb 1993.
- Petrinović I., *Politička misao Frana Supila*, Split 1988.
- Podolak M., *System polityczny Chorwacji*, (w:) *Systemy polityczne państw bałkańskich*, red. T. Bichta, M. Podolak, Lublin 2012.
- Podolak M., *System polityczny Serbii*, (w:) *Systemy polityczne państw bałkańskich*, red. T. Bichta, M. Podolak, Lublin 2012.
- Powszechna historia ustroju. Wybór źródeł*, A. Bereza, A. Fermus-Bobowiec, G. Smyk, W. Tekely, W. Witkowski; wstęp W. Witkowski, przedmowa M. Kallas, Warszawa 2015.
- Rapacka J., *Leksykon tradycji chorwackich*, Warszawa 1997.
- Rapacka J., *O idei jugosłowiańskiej jako idei narodowej*, (w:) *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów. Symposium w Castel Gandolfo 19-20 sierpnia 1996*, red. M. Bobrownicka, L. Suchanek, F. Ziejko, Kraków 1997.
- Reychman J., *Historia Turcji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Roszkowski W., hasło *Radić Stjepan*, (w:) *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004.
- Rubacha J., *Bułgarski sen o Bizancjum. Polityka zagraniczna Bułgarii w latach 1878–1913*, Warszawa 2004.
- Šicel M., hasło *Gaj Ljudevit*, (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 1, Zagreb 1993.
- Šišić F., *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskoga naroda 600–1918*, Split 2004.
- Skowronek J., *Kraje bałkańskie w latach 1815–1849. Między status quo a radykalnymi przeobrażeniami*, (w:) *Europa i świat w epoce restauracji, romantyzmu i rewolucji 1815–1849*, red. W. Zajewski, t. 2, Warszawa 1991.
- Skrzydło W., *Belgia*, (w:) *Encyklopedia politologii, pod red. M. Żmigrodzkiego, t. 2: Ustroje państwowe*, red. W. Skrzydło, M. Chmaj, Zakamycze 2000.
- Skrzydło W., wstęp do: *Konstytucja Belgii. Tekst jednolity z 14 lutego 1994 r.*, wstęp i tłumaczenie W. Skrzydło, Warszawa 1996.
- Slišković S., *Katolicyzm w służbie nacji*, (w:) *Josip Juraj Strossmayer. Hrvatska. Ekumenizam. Europa. Chorwacja. Ekumenizm. Europa*, red. M. Dąbrowska-Partyka, M. Czerwiński, Kraków 2007.
- Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004.
- Słownik historii XX wieku*, B. Bankowicz, M. Bankowicz, A. Dudek, wyd. 2 rozszerzone, Kraków 1993.
- Smith-Pavelić A., *Dr Ante Trumbić Problem hrvatsko-sprskich odnosa*, München 1959.
- Stranjaković D., *Misja Franciszka Zacha w Zagrzebiu w 1848 roku*, „Przegląd Historyczny” 1961, t. 52, z. 2.
- Stančić N., *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002.
- Strecha M., hasło *Protić Stojan*, (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 2, Zagreb 1999.
- Tanty M., *Bałkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Warszawa 2003.
- Todorova M., *Bałkany wyobrażone*, tłum. P. Szymon, M. Budzińska, Wołowiec 2008.
- Vademecum bałkanisty. Lata 500-2007*, red. I. Czamańska, Z. Pentek, Poznań 2009.

- Visković V., hasło *Supilo Frano* (w:) *Krležijana*, red. V. Visković, t. 2, Zagreb 1999.
- Waldenberg M., *Rozbicie Jugosławii. Jugosłowiańskie lustro międzynarodowej polityki*, t. 1: 1991–2002, t. 2: 2002–2004, Warszawa 2005.
- Wasilewski T., *Historia Bułgarii*, wyd. 2 poprawione i uzupełnione, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988.
- Wereszycki H., *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986.
- Wielka Encyklopedia PWN*, Warszawa 2005, t. 1-31.
- Wojnicki J., *Instytucja rządu Republiki Serbii w systemie organów władzy*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, z. 2-3.
- Wojnicki J., *System konstytucyjny Serbii i Czarnogóry*, Warszawa 2005.
- Zdanowski J., *Historia Bliskiego Wschodu w XX wieku*, Wrocław 2010.
- Zieliński B., *Josip Juraj Strossmayer a idea zjednoczonej Europy*, (w:) *Josip Juraj Strossmayer. Hrvatska. Ekumenizam. Europa. Chorwacja. Ekumenizm. Europa*, red. M. Dąbrowska-Partyka, M. Czerwiński, Kraków 2007.
- Znamierowska-Rakk E., *Idea narodowa w konfrontacji z zamysłami wspólnotowymi. Przykład Jugosławii*, „Kwartalnik Historyczny” 2018, t. CXXV, z. 2.
- Znamierowska-Rakk E., *Z genezy pierwszego państwa jugosłowiańskiego. Idea narodowa w konfrontacji z koncepcją wspólnotową na Bałkanach*, (w:) *Europa Środkowa i Bałkany. Konteksty historyczne i politologiczne. Narody, mniejszości narodowe i religijne. Księga jubileuszowa ofiarowana Prof. dr hab. Irenie Stawowy-Kawce*, red. M. Korzeniewska-Wiszniewska, A. Kastory, R. Woźnica, Kraków 2019.

Źródła internetowe

- Burić J., *Grof Janko Drašković*, <https://hrcak.srce.hr> (01.08.2021).
- Drašković Janko*, hasło w: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=16192> (01.08.2021).
- <http://srpskaenciklopedija.org/doku.php?id=> (21.08.2020).
- Konstytucja (28 VI 1921) Królestwa SHS (tzw. widowdańska; tekst: Ustav Kral'evine Srba, Hrvata i Slovenaca (1921) // Konstytucja (28 VI 1921) Królestwa SHS (tzw. widowdańska ; tekst: Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1921), w: [https://sr.wikisource.org/wiki/Устав_Краљевине_Срба,_Хрвата_и_Словенаца_\(1921\)](https://sr.wikisource.org/wiki/Устав_Краљевине_Срба,_Хрвата_и_Словенаца_(1921)) (28.10.2018).
- Konstytucja 1869, <https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitalna-biblioteka/Ustav%20knjazevstva%20Srbije%201869.pdf> (23.06.2021); <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Namesnicki-ustav-iz-1869.pdf> (26.07.2021).
- Konstytucja 1901 Ustav Kral'evine Srbi'e, 1901 // Konstytucja 1901 Устав Краљевине Србије, 1901., <https://www.uzzpro.gov.rs/biblioteka-digit.html> (23.06.2021).
- Konstytucja 1903 USTAV ZA KRAL'EVINU SRBIJ'U PRPGLAŠEN 5. Јуна 1903 G., PBNARPDVAN U SRPSKIM NPVINAMA 7. Јуна 1903 G., ZBPRNIK LVIII, 552 // Konstytucja 1903 УСТАВ ЗА КРАЉЕВИНУ СРБИЈУ ПРПГЛАШЕН 5. ЈУНА 1903 Г., ПБНАРПДПВАН У СРПСКИМ НПВИ НАМА 7. ЈУНА 1903 Г., ЗБПРНИК LVIII, 552, [https://projuris.org/RETRO-LEX/Ustav%20Kraljevine%20Srbije%20\(1903\).pdf](https://projuris.org/RETRO-LEX/Ustav%20Kraljevine%20Srbije%20(1903).pdf) (25.07.2021).

- Królestwo SHS; tekst noweli konstytucyjnej 1929 r.: *Zakon_o_kral'evsko'_vlasti_i_vrhovno'_državno'_upravi_(1929)* // *Закон_о_краљевск_ој_власти_и_врховној_државној_управи_(1929)*, [https://sr.wikisource.org/wiki/Закон_о_краљевској_власти_и_врховној_државној_управи_\(1929\)](https://sr.wikisource.org/wiki/Закон_о_краљевској_власти_и_врховној_државној_управи_(1929)) (28.10.2018).
- MAPA Serbia 1878 – źródło: https://pl.wikinew.wiki/wiki/Principality_of_Serbia (21.07.2021).
- Starčević Ante*, hasło w: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Starcevic-Ante;3979058.html> (01.08.2021).
- Ustav Kral'evine Srba, Hrvata i Slovenaca (1921) // Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1921), [https://sr.wikisource.org/wiki/Устав_Краљевине_Срба,_Хрвата_и_Словенаца_\(1921\)](https://sr.wikisource.org/wiki/Устав_Краљевине_Срба,_Хрвата_и_Словенаца_(1921)) (28.10.2018).
- USTAV KRAL'EVINE SRBIJE PROGLAŠEN 22. DECEMBRA 1888. GOD. NA VELIKOJ'NARODNOJ' SKUPŠTINI, DRŽANOJ' U BEOGRADU MESECA DECEMBRA 1888. GODINE // УСТАВ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ПРОГЛАШЕН 22. ДЕЦЕМБРА 1888. ГОД. НА ВЕЛИКОЈ НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ, ДРЖАНОЈ У БЕОГРАДУ МЕСЕЦА ДЕЦЕМБРА 1888. ГОДИНЕ, https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitaln_a-biblioteka/1888-ustav-knjazevstva-srbije.pdf (dostęp: 23.06.2021).

STRESZCZENIE

Od Wielkiej Serbii do Królestwa SHS. Historyka ustroju uwag kilka

Imperium Osmańskie rządziło na Bałkanach przez setki lat. Serbowie ciężko i długo (od 1804 r.) walczyli o swoją niepodległość. Chorwaci natomiast przeszli pod panowanie imperium Habsburgów. W XIX wieku Słowianie Południowi (mieszkający na Półwyspie Bałkańskim) byli obiektem rozgrywek politycznych pomiędzy wielkimi mocarstwami: Imperium Osmańskim, Cesarstwem Rosyjskim, Imperium Habsburgów (Austria, później Austro-Węgry), a także Anglią, Francją, Niemcami (II Rzesza). Był to „koncert wielkich mocarstw”. Serbowie jako pierwsi uzyskali niepodległość. Stało się to stopniowo: najpierw uzyskali autonomię w ramach Imperium Osmańskiego (1826–1829), następnie stali się Księstwem Serbskim (*de facto* 1815, *de jure* 1878) i wreszcie Królestwem Serbii (1882). W rezultacie Serbowie uważali się za przywódców na drodze do wyzwolenia wszystkich Słowian południowych. Tak powstała idea Wielkiej Serbii jednoczącej wszystkie narody bałkańskie. Chorwaci przeciwstawiali się temu ideałowi ruchu iliryskiego. W I wojnie światowej Serbowie i Chorwaci znaleźli się w przeciwstawnych obozach politycznych: Serbowie byli zwycięzcami, Chorwaci w obozie przegrywających Austro-Węgieł. Serbowie również stopniowo tworzyli swój system państwowy. Od połowy XIX w. do końca I wojny światowej uchwalili łącznie pięć konstytucji: 1835, 1869, 1888/9, 1901, 1903. Opierały się one częściowo na francuskiej (1814, 1830) i belgijskiej (1831) ustawie zasadniczej. Wszystkie konstytucje były stosunkowo nowoczesne i liberalne, na wysokim europejskim pozio-

mie. Rzeczywistość polityczna nowego państwa – Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Królestwo SHS) okazała się bardzo skomplikowana i dramatyczna.

SUMMARY

From Greater Serbia to the Kingdom of SHS. A Few Remarks of a State System Historian

The Ottoman Empire ruled for hundreds of years in the Balkans. The Serbs fought hard and long (since 1804) for their independence. The Croats, on the other hand, came under the rule of the Habsburg Empire. In the 19th century, the South Slavs (living on the Balkan Peninsula) were the object of political games between the great powers: the Ottoman Empire, the Russian Empire, the Habsburg Empire (Austria, later Austria-Hungary), as well as England, France, Germany (the Second Reich). It was the so-called “concert of great powers.” The Serbs were the first to gain independence. This happened gradually: first they gained autonomy within the Ottoman Empire (1826–1829), then they became the Serbian Principality (de facto 1815, de jure 1878), and finally the Kingdom of Serbia (1882). As a result, the Serbs considered themselves leaders on the road to the liberation of all South Slavs. This is how the idea of a Greater Serbia uniting all Balkan peoples came into being. The Croats opposed it with the idea of the illyrian movement. In the First World War, Serbs and Croats found themselves in opposing political camps: the Serbs were the victors, the Croats in the camp of the losing Austro-Hungarian Empire. The Serbs also gradually formed their state system. Between the mid-19th century and the end of the First World War, they implemented a total of five constitutions: 1835, 1869, 1888/9, 1901, 1903. They were partly based on the French (1814, 1830) and the Belgian (1831). All constitutions were relatively modern and liberal. They were on a good European level at that time. The political reality of the new state – Kingdom of Serbs-Croatians-Slovenes (Kingdom of SHS) turned out to be very complicated and dramatic.